

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX
CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE



Bulletin 103

Oktober / Octobre 2002
Jaargang / Année 51

Redacteur Apr. G. Gilius

INHOUD - SOMMAIRE

G. GILIAS	Voorwoord	1
	Avant-Propos	2
H. LEUPE	Bijeenkomst Kring te Harderwijk op 6 en 7 april 2002	3
	La réunion du Cercle à Harderwijk les 6 et 7 avril 2002	4
G. DE MUNCK	H. Panteleimon van Nicomedia, geneesheilige	5
L. DE CAUSMAECKER	Hasjiesj	14
C. DE BACKER	Mobiliteit en migratie van de apotheker in Vlaanderen en Brabant van de 13 ^{de} tot de 18 ^{de} eeuw	23
J.B. VAN GELDER	Moderne kennisvergaring	43
H. LEUPE	Een bezoek waard: het museum Val-de-Grâce in Parijs	45
	Le musée Val-de-Grâce à Paris	46
G. VERCRUYSSSE	«De l'Art Nouveau à Commercy à l'Art Déco à Reykjavik»	47

BOEKBESPREKINGEN	51
-------------------------	----

MEDEDELINGEN	55
---------------------	----

ERRATUM	60
----------------	----

VOORWOORD

Apr. Guy Gilijs

Leven we in een tijdperk waarin alle interesse voor cultuur en geschiedenis verbannen wordt ? Enkele jaren geleden werd in België het vak «geschiedenis» aan het middelbaar onderwijs (12- tot 18-jarigen) tot een strikt minimum herleid – er gingen zelfs stemmen op om het volledig af te schaffen ! – en nu heeft ook de prestigieuze Katholieke Universiteit van Leuven (K.U.L.) de vrije cursus Geschiedenis van de Farmacie en het Geneesmiddel uit het curriculum gehaald, en vervangen door (weliswaar verplichte) seminaries. Het heet dat «geschiedenis» van een beroep geen wetenschap is, en meerdere professoren eisen meer uren voor hun eigen vak. Er gaat nu tijd naar het zielige college «Genderstudies». De faculteit Farmaceutische Wetenschappen neemt nu plaats in naast de Landbouwwetenschappen en de Sport, de enige faculteiten zonder een cursus geschiedenis. De faculteit waar studenten gevormd worden voor de uitoefening van één der oudste beroepen met een glorierijke geschiedenis, mag zich schamen.



Omdat we reeds vanaf het onderwijs zo stiefmoederlijk behandeld worden, moeten alle leden van de KRING, zowel Nederlandse als Belgische, des te meer een hechte band vormen om te bewijzen dat de geschiedenis van hun beroep niet alleen belangrijk is, maar tevens boeiend en zeker niet saai !

Belgische bestuursleden sparen geen moeite en missen geen gelegenheid om de KRING bekendheid te geven in België (meer daarover in volgende Bulletin).

Eens te meer vraag ik een gezamenlijke inzet van alle leden.

AVANT-PROPOS

Phcien. Guy Gilijs



Vivons-nous dans une époque où tout intérêt pour la culture et l'histoire est banni ? Il y a quelques années la branche «histoire» de l'enseignement secondaire (12 à 18 ans) a été réduite au strict minimum – il y a même des voix demandant la suppression totale ! – et maintenant notre prestigieuse université catholique de Leuven (K.U.L.) supprime le cours facultatif d'Histoire de la Pharmacie et du Médicament pour le remplacer par des séminaires (obligatoires il est vrai). On clame que l'histoire d'une profession n'est pas une science et plusieurs professeurs exigent plus d'heures pour leur branche. On gaspille du temps aux pitoyables «Genderstudies». La faculté des Sciences Pharmaceutiques s'aligne sur l'Agronomie et les Sports, seules facultés sans cours d'histoire. La faculté où l'on forme des étudiants en vue d'une profession des plus anciennes au passé glorieux devrait rougir de honte.

Puisque nous sommes si maltraités par l'Enseignement tous les membres du CERCLE, néerlandais et belges, doivent se serrer les coudes pour démontrer que l'histoire de leur profession est non seulement importante mais aussi passionnante et surtout pas ennuyeuse. Les membres belges du comité de direction se démènent beaucoup et ne ratent pas une occasion de faire connaître le CERCLE en Belgique (plus d'info dans le Bulletin prochain). Une fois de plus je demande un effort particulier à tous les membres.

BIJEENKOMST KRING TE HARDERWIJK OP 6 EN 7 APRIL 2002

Apr. Hugo Leupe

Onder een stralende lentezon ging de reis dit keer naar het kleine en bevallige stadje Harderwijk in Gelderland.

Het werd een aangenaam terugzien van 50 leden onder de leiding van Hugo van der Meer. Na de opening door onze voorzitter werd het woord gegeven aan prof. dr. H.A. Bosman-Jelgersma die sprak over twee beroemdheden die doctoreerden in Harderwijk, nl. dr. Boerhaave in 1693 en dr. Linneus in 1735. Daarna onderhield dr. H. Beukers ons over een hooglerarendynastie in Harderwijk met twee gekende leden: dr. J. De Gorter en zoon D. De Gorter. Na de koffiepauze kwam collega G. De Munck aan het woord met een uitgediepte studie over de H. Panteleimon van Nicomedia, één van de 14 noodheiligen. Vooral in het Oosten draagt hij op zijn afbeeldingen een medicijnkastje. Zo zou hij ook de patroonheilige van de apothekers kunnen zijn, maar hij is nergens bij de apothekers als patroonheilige erkend. Er volgden dan in het hotel Baars een aperitief en souper.

De nachtrust was deugddoend als ze niet verstoord werd door vuurwerk en enkele dronkelappen.

Op zondag 7 april bracht dr. A.J. Bierman ons een hulde van de inmiddels overleden dr. Algera-van der Schaaf en van haar boek *«Mens en medicijn»*, verschenen bij Meulenhoff Amsterdam. Dan was het de beurt aan collega G. Ver-cruijsse met zijn dia's over apotheken in de Bourgondiëstreek, nl. Moutier St. Jean, Chalon-sur-Saône, Bourg en Bresse, Louhans, Trévoux, Belleville et Mont-luel.

Het laatste woord was voor collega Boersma die steun vroeg voor de *«Stichting Apotheker in Beeld»*. Het betreft de verzameling van apr. Grendel in Gouda, te bezoeken bij de firma Katwijk Farma in Leiden.

Na het middagmaal was er een geleid bezoek aan het Stadsmuseum waar enkele kasten en giften van dr. Wittop Koning te zien zijn. Er was ook een tentoonstelling van Oranjedoeken van de echtgenote van dr. Wittop Koning te zien. Ook in een kleine stad kan er een interessant congres georganiseerd worden, vooral als het in handen is van Hugo van der Meer.



LA REUNION DU CERCLE A HARDERWIJK LES 6 ET 7 AVRIL 2002

Phcien. Hugo Leupe



Le déplacement printanier vers la charmante petite ville d'Harderwijk en Gueldre s'est effectué sous un soleil radieux. Ce furent d'agréables retrouvailles de cinquante participants sous la houlette d'Hugo van der Meer.

Après l'ouverture par le Président, le professeur H.A. Bosman-Jelgersma nous parla des deux célébrités ayant passé leur doctorat à Harderwijk, le Dr. H. Boerhaave en 1693 et Carl von Linné en 1735.

Le Dr. H. Beukers nous entretint ensuite de dynasties de professeurs à l'université d'Harderwijk dont la plus célèbre fut celle des De Gorter père et fils.

Après la pause-café le confrère G. De Munck présentait une étude approfondie de Saint Pantalei-

mon de Nicomédie, un des 14 saints intercesseurs. En Orient surtout on le représente portant un coffret à médicaments. Il aurait pu être le patron des pharmaciens mais il est nulle part reconnu comme tel.

Un apéritif et un dîner clôtureront cette journée. La nuit fut reposante quoique troublée par un feu d'artifice et quelques ivrognes.

Le dimanche 7 avril le Dr. A. Bierman fit l'éloge de Madame Algera-Van der Schaaf, récemment décédée et de son livre «Mens en medicijn» (L'Homme et le médicament) paru chez Meulenhof à Amsterdam.

Ce fut le tour ensuite du confrère G. Vercruysse décrivant à l'aide de diapositives les apothicaireries de Bourgogne, Moutiers Saint Jean, Chalons sur Saône, Bourg en Bresse, Louhans, Trévoux, Belleville et Montluel.

La dernière intervention fut celle du confrère Boersma demandant notre appui à la «Stichting Apotheker in beeld» (Fondation de l'Image du Pharmacien) basée sur la collection Grendel à Leiden chez Katwijk Farma.

L'après-midi était consacrée à la visite du musée communal où se découvrent quelques armoires et dons du Dr. D. Wittop-Koning. Les foulards orangistes de madame Wittop-Koning y figurent également.

Une petite ville peut être le siège d'un congrès intéressant sous la direction d'un organisateur tel que Hugo van der Meer.



H. PANTELEIMON VAN NICOMEDIA, GENEESHEILIGE

G. De Munck

Lezing gehouden op het Voorjaarscongres van de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in de Benelux te Harderwijk op 6 april 2002.

Het levensverhaal en de marteldood van Panteleimon zijn ons vooreerst overgeleverd vanuit het Grieks, waar verscheidene plechtige lofredenen zijn uitgesproken ter zijner ere, die getuigen over de bekendheid van zijn eredienst. Bovendien zijn over Panteleimon geschriften gekend in het Arabisch en Georgisch, naast Armeense en Coptische vertalingen.

Panteleimon werd als Pantaleon geboren uit een bemiddelde familie (zijn vader was senator) in Nicomedia (het huidige Izmit). Deze hoofdstad van Bithynië, gelegen in het noordoosten van Klein-Azië werd in 264 vóór Christus gesticht door Nikomedes I. De stad ontwikkelde zich tot grote welvaart onder keizer Diocletianus die Nicomedia tot hoofdstad van zijn rijk maakte.

De vader van Panteleimon, Eustorgio, was een heiden, zijn moeder, Eubula, was christen. Alhoewel hij door zijn moeder werd opgevoed in christelijke zin, was hij niet gedoopt. Aangezien zijn moeder zeer jong stierf, werd hij verder door zijn heidense vader opgevoed. Hij genoot een degelijke klassieke opleiding en werd toevertrouwd aan de beroemde geneesheer Eufrosinus om er het beroep van arts te leren.

Reeds vlug verwierf hij als arts een zekere faam wat hem uiteindelijk leidde tot bij het keizerlijk hof, waar hij lijfarts werd van keizer Maximianus Galerius, mederegent van Diocletianus, met de titel van Caesar (243-316) (1).

Een christen die verborgen leefde uit vrees voor vervolging, Ermolao, lukte het het vertrouwen van Panteleimon te winnen en uit deze ontmoeting groeit een totale ommekeer in het leven van deze laatste. Ermolao leert hem dat God als dokter verheven is boven Eskulapios of Hippocrates, dat geneeskunde de heling is van de ziel en dat alleen het geloof bij machte is genezing te brengen. Zo vond hij op een dag, tijdens een wandeling in het veld, een dood kind dat door een giftige slang was gebeten. Om de macht des Heeren te beproeven, beval hij aan het kind in de naam van Jezus gezond op te staan en aan de slang om aanstonds te sterven. Ogenblikkelijk geschiedde het dubbele wonder.

Dit was voor Panteleimon het bewijs van de kracht van het gebed, zoals zijn leermeester Ermolao het hem had voorgehouden. Hij liet zich dopen



*Afbeelding 1
H. Panteleimon
Icoon (20^{de} eeuw) - Kreta*

(1) In het Archeologisch Museum van Firenze bevindt zich een gouden munt van 10 aurei die op de voorzijde de portretten draagt van Diocletianus en Maximianus tegenover elkaar. Op de keerzijde is de afkorting CCSS vermeld (consulibus), wat verwijst naar het derde consulaat van Diocletianus en het eerste consulaat van Maximianus.



Afbeelding 2
H. Panteleimon
Icoon (19^{de} eeuw) - Kreta

en slaagde er ook in zijn vader Eustorgio te bekeren, die later als christen stierf.

Zijn succes als genezer bezorgde hem een steeds groter kliénteel. De genezing van een blinde door op diens ogen een kruisteken te maken, gaf aanleiding tot het openbaar maken van zijn bekering maar betekende tevens zijn doodvonnis. Het riep de afgunst en jaloersheid op bij andere geneesheren.

De blinde moest verschijnen voor de keizer. Zijn getuigenis, ten gunste van Panteleimon deed deze laatste in de gevangenis belanden.

Om de keizer te overtuigen stelde Panteleimon een godsoordeel voor door een verlamde te doen genezen door de machtigsten van de heidense priesters en geneesheren. Alhoewel Panteleimon er als enigste in lukte de zieke te genezen, had het mirakel geen enkel gunstig gevolg en overtuigde het de keizer allerminst.

Het martelaarschap van Panteleimon

Het enige resultaat was een reeks van zeven folteringingen waaraan de heilige vervolgens werd blootgesteld, doch waaraan hij steeds ongedeerd ont kwam.

Eerst werd hij op een St.-Andreaskruis gebonden en door twee beulen gefolterd met brandende fakkels (of om verscheurd te worden met ijzeren klauwen, volgens een andere bron).

Vervolgens werd hij ondergedompeld in een ketel kokend lood.

Wanneer ook dat niet hielp werd hij in zee geworpen met een molensteen om de hals, maar Christus bracht hem al wandelend op het water terug aan land.

Daarop werd hij in een leeuwenkuil geworpen maar de wilde dieren vleiden zich neer aan zijn voeten.

Bij een volgende foltering werd hij gebonden op een tandradwiel, doch dit vloog aan stukken en doodde 500 omstaande heidenen.

Als zesde foltering werd hij met beide handen boven het hoofd genageld aan een paal (of olijfbom) vastgebonden en zo gefolterd. Vandaar de bescherming door hem verleend aan hen die lijden aan schele hoofdpijn of migraine.

De keizer bleef onberoerd bij deze wonderbaarlijke gebeurtenissen. Hetzelfde kon niet gezegd worden van de menigte die bij de folteringen aanwezig was en zich in groten getale bekeerde.

Intussen liet keizer Maximianus zich door Panteleimon inlichten over

zijn bekering en kwam hij zo te weten wie hem naar het christelijk geloof had geleid. Zonder de bedoeling hem te verklikken, maar eerder om hem in een gunstig daglicht te stellen, vertelde Panteleimon over zijn leermeester Ermolao en nodigde hem uit bij de keizer. Ermolao verscheen voor de keizer met twee metgezellen, Ermippo en Ermocrate. De drie christenen werden onderhoord, gevangen genomen en onthoofd. Deze drie martelaren werden eveneens op de kerkelijke kalender ingeschreven.

De folteringen van Panteleimon namen eindelijk een einde wanneer de keizer, na te hebben vastgesteld dat de voorgaande folteringen vruchteloos waren, hem veroordeelde tot de onthoofding.

Na een laatste gebed, waarbij de heilige vergiffenis vroeg voor de eigen zonden en die van zijn vervolgers en beulen, hoorde men een stem uit de hemel die zei hoe zijn smeekbeden werden verhoord en bekend maakte dat zijn naam niet meer Pantaleon maar Panteleimon (Παντελεημων) zou heten, d.w.z. hij die medelijden heeft met iedereen (de «Allerbarmer»).

Tenslotte werd Panteleimon onthoofd, echter niet zonder dat er zich opnieuw een mirakel voordeed. Bij een eerste poging boog het zwaard van de beul krom voordat het hem trof en uit zijn hals (of romp) vloeide melk met bloed (2). Niettegenstaande het keizerlijk bevel het lichaam van de heilige te verbranden lukte het de christenen zich meester te maken van het dode lichaam en hem waardig te begraven in een grafkelder buiten de stad gelegen, dicht bij de plaats van zijn dood en behorend aan een zekere Adamanzio. De uitvoering van de marteldood zou op 27 juli hebben plaatsgehad (3).

De cultus van de anargyroi

In de cultus van de anargyroi zijn vier grote oorzaken en motieven te onderscheiden:

1. De sociale ellende van de bevolking waarbij artsen zonder ereloon werken uit christelijke naastenliefde.
2. In de 3^{de} eeuw konden cultussen van heidense goden zoals Asklepios, Dioscorides en Iris Medicea slechts uitgeroeid worden door er geneeskundigen tegenover te zetten.
3. Ziekte was een uiting van zondigheid en net zoals Christus genazen de geneeskundigen zonder geneesmiddelen de zieken. Hierdoor bekommerden zij zich niet alleen om het lichamelijke maar ook om het zieleheil van de betrokkene.
4. Door de verspreiding van de verering van de heiligen door relikwieën naar het westen toe, namen broederschappen medische faculteiten en barbiers en chirurgijns deze anargyroi over als schutsheiligen.

De verering van de geneesheiligen gaat terug tot in de 4^{de} eeuw en vindt zijn oorsprong steeds in het christelijk Oosten. Anargyroi uit het Oosten, meestal martelaars, worden steeds aangevoerd door Panteleimon. Indien hij wordt afgebeeld samen met Cosmos en Damianos staat hij meestal tussen beiden.

(2) Hiervoor werd hij door vroedvrouwen en zoogsters als schutsheilige aanroepen. Het is dit bloed dat zich in de Panteleimon-ampullen bevindt. Op de vooravond van zijn feestdag op 27 juli zou zich het wonder voordoen waarbij de inhoud van de ampul vloeibaar wordt en de heldere kleur van bloed krijgt.

(3) Het Martirológio Geronimiano vermeldt daarentegen 28 juli, volgens de herziene lezing : Panteleimon a Nicomedia. Het is echter niet mogelijk deze herdenking te bevestigen met het Martirológio Siriaco van de IV^{de} eeuw, dat een leemte vertoont over de periode van deze laatste dagen van juli.

De Byzantijnse Synassarium anticipeert de herdenking van Panteleimon op de voorgaande dag 27 juli, zo ook de Palestijns-Gregoriaanse kalender van de Sinaiticus 34 (X^{de} eeuw).

In het Westen introduceerde Floro, volgens de traditie van het Martirológio Geronimiano, de herdenking van Panteleimon op de 28^{ste} juli met een lofrede waarin Ermolao werd aangeduid als priester. Adone kopieerde de lofspraak van Floro en Usuardo kortte ze in. In het Martirológio Romano vindt men de lofrede van Usuardo bijna ongewijzigd terug en wordt er verwezen naar 27 juli.

Ook de Sinassario Armeno en de Sinassario Alessandrino herdenken Panteleimon respectievelijk op 27 juli en 13 juli.

Wel dient opgemerkt dat de Synassario van Alexandrino op 31 juli, een andere martelaar, Panteleimon kent, die niets te maken heeft met de gelijknamige uit Nicomedia, hoewel ook van hem gezegd wordt dat hij stierf door onthoofding tijdens de vervolging van Diocletianus. Feitelijk werd hij gemarteld te Antiochië, de stad waarvan hij afkomstig was en waar hij een hoge militaire functie bekleedde in de periode waarin zijn zoon, Isidorus van Antiochië, ernstige en wrede folteringen onderging.



Afbeelding 3
12 heilige anargyroi
(recto-verso)

Afbeelding 4
H. Panteleimon
Basilica H. Panteleimon (Kreta)
Fresco (13^{de} eeuw)



De Twaalf heilige anargyroi zijn:

Panteleimon	Tryphon
Damianos	Anikeitos
Kosmas	Thallelaios
Kyros	Samson
(hoofdgeneesheer van Constantinopel)	
Johannes	Mokios
Diomedes (arts te Nicea)	Ermolaos (Hermolaus)

Maar ook...

Sergius & Bacchus	Azarias & Misael
Christophorus	Kerykos & Julitta
Eugenius	Marina
Auxentius	Cyriake
Eustratius	Barbara
Mardarius	Pareskevi
Orestes	Thekla
Menas	Katherina
Viktor	Irene
Vicentius	Theodora (Myroblitis)
Acyndinus	Maria Magdalena & Anna
Pegasus	Anastasia Pharmakolytria
Aphthonius	Photius & Anicetus van Nicodemia
Elpidephorus	Thalelaus (arts te Medessa)
Anemprodistus	Ananias

De eredienst van Panteleimon

De verering van het martelaarschap van Panteleimon als anargyros ontstond vanuit Bithynië reeds in de 4^{de}-5^{de} eeuw. Zowel in het Oosten als het Westen vinden we zeer vroegtijdige sporen van de eredienst van Panteleimon.

In Constantinopel werd bij de overbrenging van de relikwieën van Panteleimon door keizer Justinianus in de 6^{de} eeuw een kerk opgericht aan hem toegewijd en werd een Panteleimon-klooster in de Jordaanse woestijn gesticht.

Tussen Chersonisos en Kastelli, op het eiland Kreta, staat de Basilica van de H. Panteleimon.

Het betreft een drieschepige basilica uit de Byzantijnse tijd, die bovenop een vroegchristelijke kerk is gebouwd. Enkele restanten hiervan zijn in de zuidelijke muur ingemetseld.

De Byzantijnse kerk bezat tongewelven over de drie schepen heen. Na de ineenstorting van de gewelven is in de Venitiaanse periode het dak met puntgewelven hersteld.

Eén van de kerkzuilen is opgebouwd uit verschillende kapitelen van de vroegere kerk.

De muurfresco's dateren uit de 13^{de} eeuw: die op de apcis en de noordwand situeren zich op basis van stilistische kenmerken in de periode 1250-1260, deze van de zuidwand kunnen gedateerd begin 13^{de} eeuw. Hierop staat links de H. Panteleimon afgebeeld. Verder zijn in de basilica verschillende 19^{de} en 20^{ste} eeuwse iconen van de H. Panteleimon opgehangen, zowel in de iconostase als tegen de noordmuur en waaraan een aantal ex-voto's zijn gehangen.

Het leidt geen twijfel, deze basilica was reeds vroeg toegewijd aan de H. Panteleimon en deze verering wordt heden ten dage verder gezet.

300 m ten oosten van Sugia (Syia - Kreta) in het zuiden van de Nomos Chania aan de Libische Zee werden in 1952 de resten van een andere vroegchristelijk basilica uit het midden van de 6^{de} eeuw opgegraven. Het betrof hier eveneens een drieschepige kerk die door twee zuilenrijen in drie schepen was verdeeld.

Twee cilindrische marmeren zuilen werden ontdekt van 2,06 m hoog en 32 cm diameter, waarvan één de inscriptie «T AGIE ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ΒΟΗΘΙ Τ» draagt.

Op de grondvesten van een Romeinse villa bevindt zich te Keulen sinds de 9^{de} eeuw een kerk ter ere van de heilige Pantaleon. In 957 wordt op deze plaats een Benedictijnenabdij gesticht door de Keulse aartsbisschop Bruno, broer van keizer Otto de Grote (936-973) en wordt aangevangen met de bouw van de Romaanse kerk, die op 24 oktober 980 wordt ingewijd. Abt Hadamar uit Fulda schenkt de relikwieën van de H. Pantaleon, die hij vanuit Rome heeft verworven, aan aartsbisschop Bruno. In de 12^{de} eeuw werd de kerk met twee zijbeuken uitgebreid.

Op het laatgotische koordoksaal staat de H. Pantaleon afgebeeld met de geneesmiddelendoos in de linkerhand, evenals op het cassettenplafond rechts achteraan. De kerk werd zwaar beschadigd in de Tweede Wereldoorlog en in 1962 gerestaureerd.



*Afbeelding 5
H. Panteleimon
Icon (20^{ste} eeuw)
(Kreta)*

Naamvarianties

In de loop der eeuwen werd de naam van Panteleimon in de Westerse wereld tot allerlei naamvarianties verbasterd.

Gr	ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ, Panteleimoon, Panteleimon
Lat	Pantaleo Medicus
Fr	Pantaléon, Pandelou, Pantaly, Plantaire
It	Pantaleone, Pantoleone, Pantalemone
Sp	Pantaleón
Eng/Duits	Pantaleon, Pantaleion, Pantelemon

De voornaam werd dermate verspreid dat in de Comedia dell'Arte zelfs het personage Pantalone ontstaat.



Afbeelding 6
St. Pantaleon, Köln

De voorstelling in het Oosten en Westen

De afbeeldingen van Panteleimon verschillen sterk in het Oosten en het Westen.

In het Oosten wordt hij steeds als arts afgebeeld: een jonge man met mooie gestalte, baardloos, met kroeshaar, meestal met een lange rode mantel (martelaar) en met als voornaamste attribuut een vierkante of rechthoekige medicijnkist of -doos met of zonder deksel in de ene hand en een medicijnlepel in de andere hand (4).

Deze afbeelding, waarbij de normen van de orthodoxe iconografie streng worden toegepast, wordt tot op vandaag door alle iconenschilders aangehouden (5).

Hoewel de verering in het Westen en Noord-Afrika reeds vanaf de 5^{de} eeuw plaatsvond, door de overbrenging van relikwieën, eerst naar Italië met voornamelijk Rome en Venetië, later tot in Frankrijk, Spanje en Duitsland, wordt hij hier meestal afgebeeld als martelaar met het martelaarskleed en de attributen van zijn marteling: de handen genageld op een olijfbom, het molenrad, de molensteen, een geplooid zwaard, ofwel als geleerde met baret op het hoofd en het urineglas voor het piskijken.

De Byzantijnse arts-attributen worden in het Westen zelden afgebeeld.

Vanaf de Middeleeuwen vinden wij Panteleimon bij de «veertien noodhelpers» of noodheiligen (quattuordecim auxiliaiores). De verering van deze groep heiligen ontstond in de 14^{de} eeuw in Bamberg en Regensburg, toen deze streken bijzonder zwaar getroffen werden door pest en sociale nood.

Gewoonlijk bestaat de reeks uit de volgende heiligen:

- Vitus
- Christoffel
- Dionysius van Parys
- Blasius
- Erasmus: vg. de legende – bisschop van Antiochië – en martelaar onder Diocletianus.
- Achatus (of Acatius): legendarische heilige, soldaat en martelaar onder Keizer Hadrianus)
- Egidius: abt in de Provence, ca. 700
- Cyriacus: martelaar te Rome, waarschijnlijk onder Diocletianus
- Margaretha van Antiochië
- Catharina van Alexandrië
- Barbara
- Joris met de draak
- Pantaleon

Als zodanig komen zij reeds aan het einde van de 13^{de} eeuw voor, maar hun verering vond in de Duitse landen eerst algemeen ingang naar aanleiding van een verschijning, die de schaapsherder van het Cisterciëncerklooster

(4) Quant au coffret ou boîte à médicament, très répandu et pour ainsi dire de règle dans l'iconographie byzantine et d'Europe orientale, carré ou rectangulaire dans les icônes notamment, rond ou ovale dans l'art florentin, il est représenté tantôt fermé, tantôt ouvert. L'intérieur très caractéristique: il est divisé en plusieurs compartiments (de deux à douze) contenant des produits de couleurs. L'erreur serait de voir systématiquement dans le vase ou le coffret à médicament une allusion à la pharmacie et de considérer que celui des deux frères qui porte un tel récipient doit être ipso facto tenu pour figurant un apothicaire ou pharmacien et donc pour le patron de cette corporation (Pierre Julien).

(5) Na de val van Constantinopel (1453) weken veel iconenschilders uit naar Kreta, dat toen onder het gezag van Venetië viel en het iconencentrum van de Byzantijnse wereld werd. Sommige schilders reisden verder door naar de Dogenstad, waar een Griekse kolonie gevestigd was.

Langhein in Oberfranken in 1445 zou hebben gehad. Op de plaats der verschijning werd de bedevaatskerk Vierzehn-heiligen in het aartsbisdom Bamberg gesticht, een Rococo-kerk van Baltasar Neumann uit 1772.

Buiten Duitsland komen de Noodhelpers in de kunst weinig voor. De Rooms Katholieke kerk te Jutphaas (Ned.) is in het bezit van een vroeg 16^{de} eeuws altaarstuk der Veertien Noodhelpers, dat afkomstig heet te zijn uit de bedevaatskerk te Neunkirchen bij Würzburg.

In oude missalen vindt men een Oratio, zelfs een hele mis, voor de groep.

Paus Leo XIII schonk hen een eigen liturgische viering op 4 april.



Afbeelding 7
Medicijndoos
Detail Rus. Icoon H. Panteleimon
(19^{de} eeuw)

Iconografie

- Noord-Afrika en Midden-Oosten :
 - 5^{de} en 6^{de} eeuw : Museum du Bardo d'El-Dejem : oudste afbeelding
 - 10^{de} en 12^{de} eeuw : Katharinaklooster, Sinaï : iconen
 - 12^{de} eeuw : Doopkapel van Krak des Chevaliers, Syrië : muurschildering van de wonderen
- West-Europa :
 - 8^{ste} eeuw : S. Maria Antiqua, Rome, fresco samen met Cosmas en Damianus
 - 9^{de} eeuw : Academia, Kiev, icoon.
 - 10^{de} eeuw :
 - Krypte van H. Crisogo, Rome : fresco (genageld aan olijfbom, kruisiging molensteen)
 - St.-Panteleon, Keulen (8).
 - 11^{de} eeuw : St. Angelo-in-Formis, Napels, fresco (geeft het gezicht terug aan een blinde, folterrad).
 - 12^{de} eeuw :
 - Musée de Cluny : Byzantijns bas-reliëf.
 - Historisches Archiv Keulen : miniatuur in het Evangelieboek van de Abdij Sankt Pantaleon, Köln
 - Capella - Palatino, Palermo, mozaïek (bistouri)
 - 13^{de} eeuw : Kathedraal Chartres : glasraam over leven en wonderen (1250)
 - 15^{de} eeuw :
 - Bibliotheek, Clermont : miniatuur in Romeins brevarium (mirakel van opborrelende melk)
 - Kloosterkerk van de Dominicanen van Taggia (Ligurië): retabel l'Annunciazione (Louis Brea, 1494)
 - 16^{de} eeuw :
 - San Pantaleon, Venetië : genezing van een kind door P. Veronese (1857)
 - Delianova, Sardinië : retabel (medicijndoos)
 - Pinacothek, Monaco, Duitse school
 - 17^{de} eeuw :
 - Saint-Pantaléon, Troyes, glasraam in grisaille van Jean



Afbeelding 8
H. Pantaleon
Miniatuur (1140) - Hist. Archiv. Köln

Barbarat (1662) stelt St. Jan de Doper en St. Pantaléon

voor als twee heiligen middenin een «Ten Hemel Opneming» die is verdwenen.

- Kerk van Irrsdorf, Oostenrijk : houten beeld van Meinrad Gussenbichler (1717) (handen op hoofd genageld).

- 18^{de} eeuw :
- San Pantaleone, Venetië : schildering van Zanantonio Furniani (genezing van een kind)
 - Vierzehnheiligenkirche, Oberfranken : (1772).
 - Meerdere kloosters en kerken op Kreta, Rodos en Cyprus zijn aan Panteleimon toegewijd
 - St. Pantaléon, voorstad van Autun (Fr.).

Verder bevinden zich :

Relikwieën : o.a. in Amalfi - Arles - Lyon - Benevento - Borobia - Brindisi - Compiègne - Cambrai - Genua - Lucca - Lyon - Mechelen (?) - Milaan - Napels - Oviedo - Pamplona - Porto - Ravenna - Rome - Vercelli - Venetië - St. Denis - Verdun - Andechs - Buchhorn - Petershausen - Salem - Unkel a Rhein - Weissenau - Zwiefalten.

Panteleimon Ampullen (met bloed-melk wissel) o.a. in Bari - Lanciano - Madrid (12) - Napels - Rome - Valle de Lucania - Venetië.

Volksfeesten : Wilfingen b. Säckingen - Oberrotweil a. Kaiserstübel (met paardenprocessie).

Literatuur :

- Bibliotheca Sanctorum, Instituto Giovanni XXIII della Pontificia Università Lateranense vol. 10 - p. 107-188.
- Oude en nieuwe iconographie, Drs. Br. Leopold. Procure, Brussel 1937, p. 581.
- Lexikon der Christlichen Ikonographie, Herder, 1976, deel VIII, p. 111.
- Iconographie de l'Art Chrétien, Louis Réau, Paris 1959 - tome III.
- Reallexikon zur Byzantinischen Kunst, Klaus Wessel, Stuttgart, 1982.
- La Sangre de San Pantaléon en Madrid, Eugenio Ayape, Madrid, 1987.
- Die Verehrung der heil - 14 Nothelfer, H. Weber, Kempten - 1886.
- Van een andere wereld, onbekende iconen en Byzantijnse kunst, Erik Vandamme, Antwerpen - 1997.
- Middeleeuws erfgoed, Cor Engelen, Hoogstraten - 1993.

- Actes du XXXII^e Congrès International d'Histoire de la Pharmacie, P. Julien, Paris, 1996, p. 478-79.
- Kurzführer durch die Romanische Pfarrkirche St. Pantaleon zu Köln, Freundeskreis St. Pantaleon e.V., Köln - 2. Auflage 2001.



Afbeelding 9
Processievaandel
St. Pantaleonkerk, Troyes



Afbeelding 10
Saint-Pantaleon
Voorstad van Autum (Fr.)

Apr. L. De Causmaecker

In de Babylonische verwarring omtrent het cannabis-hang-ijzer probleem, met aandrift bij verwoede voorstanders en argwaan bij de tegenstanders, wordt getracht tussen achterdocht en hartstochtelijkheid een onbevooroordeelde mening te opperen.

Kan men ergens beter te rade gaan dan bij getuigen boven verdenking verheven, in een tijd waar oplaaierende polemieken niet in de lucht hingen ?

Dan maar eerst naar Griekenland voor de christelijke jaartelling bij de zogenaamde goddelijke Hippocrates (460-377 v.C.) toen geneeskunde en plantenkunde elkaar nog overlapt en het dusdanig nog ruim 2000 jaar zullen volhouden.

Langs Romeinen en Arabieren werd het bijna dogmatisch erfgoed doorgegeven. In de Renaissance hebben in onze contreien vier botanici, Dodoens, Delobel, Fuchs en Clusius bijna wereldvermaardheid verworven met imposante herbaria die toen als omstandige artsensijboeken fungeerden.

Uit de Griekse benaming van de stamplant Cannabis stamt dan ook de middeleeuwse naam Canabus. Waaruit dan het woord canep ontstond waarin men, in de volkstaal het nog steeds aangewende 'kemp' herkent.

De uitspraken van de vier genoemde botanici komen grotendeels overeen. De auteurs uit de Oudheid worden tekstueel nagezegd. Zo, Dioscorides (1^{ste} eeuw n.C.): «Zaad van kemp veelachtig ingenomen verdroogt de natuur en het mannelijk zaad»; zo, Galenus (129-201 n.C.): «Het zaad wordt zwaarlijk verteerd en is vijand van maag en hoofd, ook maakt het kwade humeuren. Het wordt dikwijls misbruikt door meesters, meesteressen en kwakzalveressen.» Aan de minder gekende botanist Seth (XI^{de} eeuw n.C.) wordt ontleend: «ende maakt razernije.»

Delobel beweert: «Kemp maakt dronken degene die met het hoofd daarop ligt.» Hij heeft er ook een naïeve doch typerende bemerking bij ingelast: «De kleine vogelkens strekt het tot spijs ende verschaft zoveel voedsel dat het hen doodt of de lustigheid en de kracht van zingen beneemt.»; streekgebonden voegt Delobel uit eigen ervaring er aan toe: «Het groeit aan kanten van lege vochtige grachten, bij Berchem aan de stad Antwerpen. Hedendaags is het nergens toe beproefd.» Hieruit blijkt dat op het einde van de XVI^{de} eeuw er niet met de plant werd geëxperimenteerd en er dus geen belangstelling voor cannabis bestond. En dat is wel bevreemdend voor die periode, toen er nog zoveel aandacht aan elke plant werd geschonken. Wat moet men daarbij vermoeden: dat het heilzame effect te veronachtzamen is, terwijl de bezwaren overwogen ?

In het midden van de XIX^{de} eeuw hebben we de bevestiging gekregen van dat vermoeden. Een gedetailleerd getuigenrelaas, als 't ware een persoonlijke anamnese van een verwoede hasjsiesgebruiker, vermeldt en hekelt de funeste en nefaste uit- en bijwerkingen van cannabis. Daar dit experiment tot een geïsoleerd artiestencircuit beperkt bleef, lekte dit gebeuren niet uit en de interesse vanwege

de buitenwereld was onbestaand. Zelfs duurde het tot 1921 alvorens de wet op verdovende middelen, waarin hasjesj expliciet wordt vermeld, werd uitgevaardigd om herhaaldelijk te worden aangevuld in de loop van de XX^e eeuw met strengere eisen. Het is dan ook verrassend te constateren dat reeds in het begin van het 3^{de} millennium een discrepantie ontstaat tussen denk- en handelwijze met het in zwang brengen van gedogenbeleid.

In recente standaardwerken over geneesmiddelenleer wordt cannabis als geneesmiddel zeer karig bedeed tenzij met een fameuze synoniemenaanwas die op zichzelf een vingervijzing is naar veelvuldig illegaal en clandestien bedwelmingsmiddelenverbruik.

Waar vandaan, vraagt men zich af, komt dat verslavingsverschijnsel? We gaan opklimmen in 't verleden en ons wenden tot de cultuurgeschiedenis.

De XVIII^e eeuw was de encyclopedische eeuw, het tijdperk van de Verlichting waarin het rationalisme en het gezond verstand tot bloei kwamen. In schrille tegenstelling daarmee volgt de XIX^{de} eeuw waarin de romantiek hoogtij viert, die de rede naar de achtergrond verdrijft en de ledige ruimte laat opvullen door de verbeelding.

Schilders, dichters, kunstenaars in 't algemeen waren de eersten die met cannabis in contact kwamen. De gedroogde (drug) kruiden (hennep) werden uit het Oosten aangevoerd.

Op een enigmatische uitnodiging tot de eerste bijeenkomst van de *«Club des Haschischins»* (hasjesjverbruikers) werd welwillend ingegaan door talrijke invités, met gretige curiositeit. In het jaar 1840 te Parijs, in het Hôtel Lauzun, gelegen tussen de armen van de Seine op het eiland Saint-Louis, werden de aanwezigen, buiten hun weten om, vergast op een bordje groene confituur met een gouden lepeltje erbij. Onder de deelnemers bevonden zich o.a. Daubigny, Daumier, Delacroix, Verlaine, Gautier, maar voornamelijk de schrijver Baudelaire (1821-1867). Hij was een omstreden figuur, enerzijds wegens een leven vol uitspattingen, anderzijds als een der meest vooraanstaande persoonlijkheden van de Franse literatuur. Zijn dichtbundel uit 1857 *«Les Fleurs du Mal»* heeft hem beroemd gemaakt spijs de vervolging om obsceniteit en blasfemie. Op het miserabel einde van zijn leven in 1860 schreef hij *«Les Paradis Artificiels»* waar hasjesj in een tachtigtal bladzijden wordt beoordeeld, niet met ophemelen, zoals men van een verstokte verslaafde zou verwachten, doch met een afkeuren vol verfoeisel en verafschuwing; een condemnatie zonder genade.

«Les Paradis Artificiels» kan men niet reduceren tot een résumé want het zijn juist de fijne schakeringen en bespiegelingen die in de tekst een volkomen simulatie van het hasjesjgebruik tot stand brengen. Een lukraak fragment wordt in vertaling gebracht om elke nieuwsgierigheidsdrang de rug toe te keren. Baudelaire's wroeging weerklinkt nog in het cynische «hij probeerde en het ging.» Als waarschuwing voor elk rechthebbend mens: «Ik vind in de kinderachtige han-

delswijze iets dat aan misdaad grenst. Tenslotte heb ik mij laten overhalen door nieuwsgierigheid; en daarenboven was het een gemeenschappelijke gril bij oude vrienden waar ik het niet aanzag als een groot kwaad om aan de waardigheid te kort te schieten...”

De mens wil dromen, de droom echter maakt zich meester van de mens en toch is die droom maar zoon van de vader. Maar hij is, alles wel beschouwd en spijs het tijdelijke energieniveau van de gewaarwordingen, dezelfde mens, zij het in omvang toegenomen, hetzelfde getal exponentieel uitgedrukt.

Hij gaat onder het juk gebukt; doch tot overmaat van ramp, de schuldige is hijzelf. De leegloper of nietsnut wil op kunstmatige wijze het bovennatuurlijke laten inzijselen in zijn gedachtenwereld; hij zou een engel willen worden, maar hangt het beest uit. Momenteel is de werking zeer heftig, zo men hevigheid mag aanzien als een buitensporige gevoeligheid die zich niet laat matigen of bedwingen. Mondain publiek en dwaze naïevelingen hunkerend naar geneugten moeten er zich van bewust zijn dat hasjiesj geen mirakelen te bieden heeft, volstrekt niets anders dan het opgeschroefd ik-gevoel. De mens zal niet ontsnappen aan het noodlottige eigen temperament zowel op fysiek als op moreel vlak ; hasjiesj zal een bolle vergrotende spiegel zijn, niet meer dan een convexe spiegel van eigen indrukken en gedachten.

Het toekomstig onheil is ternauwernood te omschrijven. Een eerste kennis-making met de soft drug, heb geen schrik, een subiete dood staat u niet te wachten. Het organisme blijkt er geen hinder van te ondervinden bij de aanvang. Maar naarmate men beroep doet op het tovermiddel wordt de wilskracht gefnuikt, hoewel... de kastijding ligt nog zover in 't verschiet.

Wat riskeert ge ? 's Morgens een weinig zenuwachtigheid. Maar zet ge niet iedere dag meer op het spel en is er niet meer berokkende schade dan verworven beloning ? Er is voldoende ballast uitgeworpen om een lange en zonderlinge reis te ondernemen. Vergeleken met de doorsnee gewone reiziger hebt ge het vreemd voorrecht onwetend te zijn over de bestemming van de tocht in het ongewisse. Zo hebt ge het gewild; leve de fataliteit !

Ik veronderstel dat ge omzichtig het ogenblik hebt uitgekozen voor die avontuurlijke expeditie. Elke volslagen uitspatting veronderstelt immers met de tijd geen rekening te moeten houden. Het ontgaat u zeker niet dat hasjiesj tot overdrijving aanstoott en zowel het individu als de omstandigheden en het milieu hierbij betreft. Plichten te vervullen hebben die stiptheid vergen, getergd zijn door familiale bekommernissen, verzonken zijn in liefdesmart, wees daarvoor op uw hoede ! Dat verdriet, die onrust, zelfs het bedacht zijn om een taak te moeten vervullen die aandacht en wilskracht opeisen kunnen doorheen uw roes als een doodsklok beginnen luiden en het welbehagen komen bederven. Onrust wordt dan angst, verdriet een ware foltering. En wanneer al die noodzakelijke voorwaarden zijn nagekomen, gepaard met mooi weer, een chic milieu, in een schilderachtig landschap, vertoevend in een luxueus appartement met aanverwante muziek, dan zou het nog maar zijn zoals het hoort.

In 't algemeen zijn er zonder moeite drie fasen te onderscheiden bij de hasjiesjbedwelming. Het loont de moeite om bij beginnelingen de vroege symp-

tomen van de eerste fase gade te slaan. Vermoedelijk hebt ge reeds horen boffen op de verrassende uitwerking van hasjiesj; uw verbeelding heeft daarbij reeds een vooroordeel gekoesterd en er een ideaal beeld van opgehangen. Ge hunkert er al naar te vernemen of de werkelijkheid wel overeenstemt met de hoge verwachting. Dat is reeds voldoende om van bij de aanvang in een angstige toestand te geraken die daarenboven gunstig is voor de humeurigheid van het vergif om zich toegang te verschaffen en dan te overwoekeren. De meeste novicen, bij de eerste trap van hun initiatie, beklagen zich over de traagheid van het in werking treden. Met kinderlijk ongeduld betrachten ze het, en de drug, die niet snel genoeg werkt naar hun goesting, belagen ze met een scheldkanonnade van ongelooft; voor de oudere adepten, zij die met het gedrag van hasjiesj goed vertrouwd zijn, is dat plezant om te beluisteren. De eerste doorbraken als voortekens van een dreigend onweer komen opdagen en stapelen zich op, pal in het midden van die ongelovigheid. Vooralsnog wordt men lachlustig, buitennissig en het onweestaanbare palmt u in. De buien van ongemotiveerde opgeruimdheid, waarover ge bijna beschaamd zijt, herhalen zich voortdurend en doorkruisen de tussenpozen van onthutsing, tijdens dewelke ge tevergeefs tracht om ernstig na te denken. De meest eenvoudige woorden, de doodgewone ideeën krijgen een bizar gloednieuw voorkomen; het verwondert u zelfs dat ge ze tot op heden zo eenvoudig hebt gevonden. Gelijkenissen en onsamenhangende benaderingen, die u anders nooit te binnen vallen, eindeloos woordenspel, humoristische opwellingen ontspringen aanhoudend uit uw brein. De duivel is in u binnen geslopen; het is nutteloos de lachstuip, die tergend is als een kriebeling, tegen te stribbelen. Af en toe lacht ge om uzelf, om uw onnozelheid en dwaasheid; uw kameraden, indien ge er hebt, lachen om uw gesteldheid en om de hunne; doch daar ze het zonder kwaad opzet doen zijt ge niet vervuld van wraakzucht.

Die vrolijkheid, beurtelings kwijnend en dan weer schrijnend, dat malaisegevoel in het genot, die onzekerheid, die weifeling zijn doorgaans van geen te lange duur. Weldra wordt de samenhang van de gedachten zo vaag, de geleidraad tussen de begrippen zo dun dat enkel medeplichtigen u kunnen verstaan. En dan nog, er is nauwelijks een middel om de juistheid ervan te toetsen; misschien menen ze u te begrijpen en is de illusie wederzijds. Het gestoei en dat schaterlachen, gelijkend op uitbarstingen, doet zich voor als malleheid, zoniet als maniakale beuzelarij, alleszins voor iemand die niet in dezelfde toestand verkeert. Overigens wijsheid en gezond verstand, de logische gedachtegang bij de behoedzame getuige die zich niet aan hasjiesj begaf, daarover verheugt ge u en het vermaakt u als ware het een vorm van dementie.

Van een dergelijk tafereel, maar nog sterker, ben ik persoonlijk getuige geweest. Het groteske van het gebeuren was maar te doorgronden door hen die, al was het maar door observatie van een verslaafde, op de hoogte waren van de gevolgen van die substantie en van het onvoorstelbaar niveauverschil van beschikbaar vermogen welke de stof veroorzaakt tussen personen met een verondersteld identiek intelligentiecoëfficiënt. Een beroemd musicus, niet vertrouwd met de eigenschappen van hasjiesj en die er wellicht nog nooit tevoren had horen over spreken, valt midden een gezelschap waarvan het merendeel er zich van bediend had. Men tracht hem van de weldadige uitwerking te overtuigen. Op die wonderlijke verhalen glimlacht hij welvoeglijk zoals iemand die wel een poos voor de fotograaf wil poseren. Zijn geringschatting is vlug geraden door hen wiens geest is aangescherpt door het vergif en hun schertsen kwetst hem.

Het schetterend plezier, die woordverdraaiingen, dat grimassen maken en deze ziekelijke omgeving ergeren hem. Onweerstaanbaar gaat hij zijn onomwonden mening voortijdig uiten; onder meer, dat die artiestenkarikatuur op hem een averechtste indruk verwekt en overigens voor hen die er zich aan begeven het toch wel zeer afmattend moet zijn. Komisch verdraaid sloeg dat bij hen in als een bliksemschicht. Het gejoel nam toe met verdubbelde kracht. «Wat is dat voor een gedoetje, u kunt dat knap vinden, mij spreekt het helemaal niet aan.» «Als het ons maar aanstaat,» repliceerde egoïstisch een van de verdwaasden. Zich afvragend of het om echte zotten gaat of om lieden die gekheid veinzen, meent onze man dat hij er goed zou aan doen de plaat te poetsen. Doch iemand doet de deur op slot en verbergt de sleutel. Een andere knielt voor hem neer en vraagt om vergiffenis in naam van het gezelschap en verklaart hem, met tranen in de ogen, doch als een onbeschaamde vlegel, dat spijs zijn onverstand, dat misschien wat medelijken oproept, allen voor hem een diepe genegenheid koesteren. Tenslotte legt hij er zich toch bij neer om te blijven en zelfs verwaardigt hij zich te musiceren, ingevolge hun aanhoudend verzoek. Doch de vioolklanken die het appartement doorzinderden als een nieuwe plaag, waren, zonder overdrijving, als vuistslagen die nu eens de ene gestoorde dan weer een andere verdwaasde troffen. Schorre en diepe zuchten werden geslaakt gepaard met een opstoot van hevig snikken en overvloedig traanvocht in de ogen. De geschrokken muzikant houdt op met zijn spel en benadert degene waarvan de roes het meest herrie schopte, vraagt hem of hij veel leed doorstaat en wat hij zou kunnen doen om hem op te luchten. Eén van de omstaanders met praktisch vernuft stelt limonade en zure dranken voor. Maar de kranke met extase in de ogen, beziet hen beiden met onuitsprekelijke minachting. Stel u voor, een kranke mens, ziek van uitbundigheid en van ingenomen blijdschap, te willen genezen !

Door het vermogen om te vergroten dat het geestelijk oog van de patiënt bezit moet die schrik een vreselijke trawant zijn. «Ik was,» zie hij, «als een paard op hol geslagen, stormend naar een gapende afgrond dat ik wilde tot stilstand brengen doch er niet in gelukte.» Inderdaad, het was een afschuwelijke galop en mijn denken, slaaf van de omstandigheid, van het milieu, van het voorval en van alles wat kan ondergebracht worden in het woord waaghalzeij, was de toer opgegaan van ongecoördineerde gedachtegang. Het is te laat ! Wanhopig herhaalde ik die gesmoorde kreet onophoudelijk. Wanneer de kweiling ophield, die me oneindig lang scheen te duren hoewel ze in werkelijkheid waarschijnlijk maar enkele minuten in beslag had genomen, wanneer ik geloofde eindelijk te kunnen onderduiken in de roes, waarop de oosterlingen zo gesteld zijn, en die zou volgen op die razende fase, werd ik overstelpt met een ander ongeluk. Een nieuwe bezorgdheid, wel alledaags en wel kinderachtig, overviel me. Ik herinnerde me opeens dat ik uitgenodigd was voor een maaltijd op een avondpartij in ernstig gezelschap. Bij voorbaat zag ik mij al midden de drukte van een groep wijze en bescheiden mensen, waar iedereen zelfverzekerd is, genoodzaakt mijn geestestoestand zorgvuldig te verdoezelen, onder de schittering van talrijke lampen. Ik vermoedde erin te kunnen slagen maar ik voelde mij bijna bezwijmen bij de overweging welke moeite het van mijn wilskracht zou vergen. Ik weet niet door welke toeval de woorden uit het evangelie : «Wee hem die ergernis geeft !» opdoken in mijn geheugen, niettegenstaande ik hen trachtte weg te moffelen, en al deed ik al wat in mijn vermogen lag om ze uit te wissen, ik herhaalde hen voortdurend in mijn geest. Mijn ongeluk (want het was een echt ongeluk) nam dan reusachtige afmetingen aan. Ik nam het besluit spijs mijn geesteszwakte, een

wilsdaad te stellen en een apotheker te raadplegen; ik wist niet wat er mij nog kon overkomen en ik wilde met vrije en opgeluchte geest me begeven in het mondain gezelschap waartoe ik mij verplicht voelde. Maar op de drempel van de officina schoot er mij een gedacht door het hoofd dat me enkele ogenblikken staande hield en me tot nadenken stemde. In de spiegel van een uitstalraam had ik me pas bekeken en mijn aangezicht had me doen schrikken; die bleekzucht, die ingevallen lippen en die schelvisogen. Ik ga die brave man niet lastig vallen, zei ik bij mezelf, en voor welke onbenulligheid dan nog wel ! Voeg daaraan toe het gevoel van zich belachelijk te maken wat ik ten allen prijs wilde vermijden, bang dat er volk in de apotheek zou staan wachten. Doch mijn plotselinge voorkomendheid voor die onbekende apotheker overheerste al mijn andere gevoelens. Ik stelde mij die man voor zo gevoelig als ikzelf was op dit funeste ogenblik en gezien ik mij inbeeldde dat ook zijn oor en zijn ziel op het minste gerucht moesten vibreren als het mijne besloot ik bij hem binnen te gaan op de toppen van de tenen.

Ik zal niet bij machte zijn, zegde ik bij mezelf, genoeg discretie aan de dag te leggen bij een man wiens mededogen ik in opschudding ga brengen. Dan nam ik mij voor mijn stem te dempen en de kordaatheid van mijn stap te milderen: gij kent voorzeker de stem van de hasjiesj ? Zwaar, diep, gutturaal met veel gelijkenis aan die van de oude opiumgebruikers. Het resultaat was het tegenovergestelde van wat ik wilde bereiken. Vastberaden het vertrouwen van de apotheker te winnen had ik hem de schrik op het lijf gehaald. Hij kende niets van die kwaal, had er zelfs nog nooit over horen spreken. Nochtans bezag hij mij met een nieuwsgierigheid fel gekruid met argwaan. Aanzag hij mij als een gek, een booswicht of een bedelaar ? Noch het één noch het ander, ongetwijfeld ; maar al die absurde gedachten flitsten door mijn hersenen. Ik was genoodzaakt hem in 't lang en in 't breed uit te leggen (hoe vermoeiend !) wat hennepconfituur was en waartoe zij diende, herhaaldelijk erop wijzend dat er geen gevaar mee gemoeid was, en voor hem er geen reden was om beangstigd te zijn want dat ik enkel verzocht om een middel tot leniging of van tegengestelde werking, te bekomen, volhoudend met erop te wijzen hoe oprecht het mij speet de last die ik hem had aangedaan. Tenslotte – begrijp goed de vernedering, welke voor mij, die woorden inhielden – verzocht hij gewoonweg dat ik er vandoor zou gaan. Dat was de beloning voor mijn welvoeglijkheid en overdreven minzaamheid. Ik ging dan maar naar de soirée; ik ergerde daar niemand. Niemand kon raden welke bovennatuurlijke inspanningen ik had moeten leveren om op elkeen te gelijken en niet uit de toon te vallen. Maar ik zal nooit vergeten de folteringen teweeggebracht door een ultra-poëtische roes, daarenboven gegeneerd als ik was door het ceremonieel en tegengestribbeld door plichts vervulling.

Hoewel van nature uit geneigd om te sympathiseren met alle leed ontsproten uit de verbeelding, toch kon ik me niet weerhouden om bij dit verhaal te lachen. De persoon die het mij mededeelde heeft er nooit aan gedacht zich te beteren. Hij bleef voortgaan met van de verwenste jam de hersenstimulatie af te dwingen, die men eigenlijk in zichzelf moet vinden. Maar daar het een voorzichtig man betreft, klassebewust, die zijn wereld kent, heeft hij de dosissen verminderd, wat hem toegelaten heeft de frequentie op te drijven. Hij zal later wel de tekortkoming aan geestelijke hygiëne kunnen beoordelen aan de bedorven vruchten.

Ik kom terug op het regelmatig verloop van de bedwelming. Na de eerste fase van kinderlijke vrolijkheid komt er een tijdelijke bedaring. Maar nieuwe voorvallen dienen zich weldra aan door een gevoel van koelte aan de uiteinden van de ledematen (die zelfs kan overslaan tot hevige kou bij sommige personen) en een grote zwakheid van alle ledematen; dan krijgt ge handen als 't ware van boter, en in uw hoofd, in gans uw wezen voelt ge een afstomping en een onbehaaglijke verdwazing; uw ogen vergroten; ze worden in alle richtingen getrokken door een onuitsprekelijke geestesvervoering. Bleekheid overstroomt het gelaat. De lippen krimpen tot een ingevallen mond, met het 'ten einde adem' zijn van een mens die grote projecten te verwezenlijken heeft, gepraamd door omvangrijke gedachten of zijn adem bijeengegaard heeft om een elan te kunnen nemen.

Het kropt in de keel om zo te zeggen. Het gehemelte is uitgedroogd door een dorst waarvan het lenigen een oneindige voldoening zou betekenen moest de wellustige luiheid niet aangenamer overkomen en daardoor elke storing in het lichaam negeren. Uw borst slaakt hese en diepe zuchten alsof uw oud lichaam de verlangens en de bedrijvigheid van uw nieuwe ziel niet kan uitstaan. Van tijd tot tijd gaat een schok door u en beveelt een onwillekeurige beweging, als stuip-trekkingen die op 't einde van een werkdag of in een woelige nacht de definitieve slaap voorafgaan.

Alvorens verder te gaan wil ik in verband met die gewaarwordingen van koelte nog een anekdote vertellen die kan dienen om aan te tonen tot op welke hoogte de uitwerking, zelfs uitsluitend fysisch, kan variëren bij individuen. Deze maal is het een letterkundige die spreekt, en in enkele passages zal men, naar ik geloof, aanwijzingen kunnen vinden van zijn literaire smaak.

«Ik had,» vertrouwde hij met toe, «een matige dosis van het week extract genomen en alles verliep opperbest. De ziekelijke vrolijkheidscrisis was van korte duur geweest en ik bevond mij in een toestand van loomheid en versuffing op de rand van aardse beslommeringen. Ongelukkigerwijze, het toeval dwong mij iemand naar de schouwburg te moeten vergezellen. Ik maakte me sterk, vastberaden mijn onmetelijk verlangen naar ledigheid en onverstoorbare rust op te bergen. Daar alle koetsen in mijn buurt besproken waren, moest ik er mij bij neerleggen om een lange afstand te voet af te leggen; marcherend doorheen de discordante geluiden van de voertuigen, de onzinnige gesprekken van de voorbijgangers en een wereldzee van alledaagsheid. Een koelte in de vingertoppen ging langzamerhand over in een glaciaal gevoel alsof ik mijn beide handen in een emmer ijskoud water had gedompeld. Doch dat was geen smartelijk gevoel; dat vlijmscherp gevoel doordrong mij veeleer als een zinsgenot van langsom meer, naarmate de eindeloze weg vorderde. Ik vroeg andermaal aan de persoon die ik vergezelde of het werkelijk zo koud was; er werd mij geantwoord dat het integendeel eerder zwoel was geworden. Eens plaats genomen in de zaal, gekneld in de voor mij voorbestemde plaats met drie of vier uren rust in het verschiets, meende ik in het beloofde land te zijn aanbeland. De gevoelens die ik onderweg had verdrongen met de overmoedige energie waarover ik mocht beschikken, drongen plotseling binnen en ik gaf me vrijelijk over aan de stomme waanzin. Het kil gevoel nam voortdurend toe, niettegenstaande ik zag dat mensen licht gekleed waren of zelfs zich het voorhoofd afwisten met een gebaar van vermoeienis. Deze opvrolijkende gedachte nam me in beslag als een bevoorrecht

man aan wie de gunst verleend was, kou te hebben 's zomers in een schouwburgzaal. Die kou nam dermate toe, dat ze verontrustwekkend werd.

Maar ik was vooral behept door nieuwsgierigheid om na te gaan hoe diep de temperatuur wel kon dalen. Tenslotte werd zulk laag peil bereikt, zo ontzaglijk, zo algemeen, dat omzeggens al mijn gedachten door bevriezen, verstarde; ik was een denkende ijsklomp; ik beschouwde mij als een standbeeld uit een massieve blok ijs; en die waanvoorstelling vervulde mij met trots, verwekte in mij een moreel welbehagen, dat ik u onmogelijk zou kunnen beschrijven. Wat aan mijn verfoeilijk genieten nog werd toegevoegd was de zekerheid dat al de omstaanders niets afwisten van mijn gesteldheid, en hoe ik hen oversteeg in superioriteit. En dan het geluk van te denken dat mijn gezelschap zich geen ogenblik had vergewist van mijn grillige bezetendheid! Dit aanzag ik als de beloning voor de huichelarij, en mijn uitzonderlijk zinsgenot bleef een waarachtig geheim.

Overigens, ik was nauwelijks in mijn loge binnengetreten of mijn ogen werden aangegrepen door de duisternis die me verwant scheen met de gewaarwording van kou te hebben. Het is wel mogelijk dat die beide begrippen aan elkaar kracht ontleenen. Het is u bekend dat hasjes altijd de magnificentie van licht oproept, glorieus luister, watervallen van vloeibaar goud; om 't even welk licht is welkom, datgene dat vliedt als een beekje, dat wat als bladgoud zich vasthecht aan uitsteeksels of hobbeligheid, salonkandelaars, kaarsen van de Maria-maand, de lawines van rozen bij zonsondergang. Het schijnt dat die schamele glans een ontoereikend licht verspreidt om de onverzadigbare dorst naar klaarte te lessen; ik dacht, zoals ik reeds gezegd heb, binnen te treden in een wereld van duisternis die geleidelijk donkerder werd terwijl ik droomde van poolnacht en eeuwige winter. Wat de scène betreft (het was een scène die voor het komisch theater bestemd was), zij alleen was verlicht, oneindig klein en ver afgelegen, zeer ver, als op 't einde van een reuze stereoscoop. Ik zal nu niet beweren dat ik naar de toneelspelers luisterde, u weet trouwens dat dit onmogelijk is; die gedachte geleek op een behendige danseres, er zich van bedienen als springplank om in verre dromerijen verzeild te geraken. Men zou kunnen veronderstellen dat een drama zo opgevat, logica en samenhang mist; geloof dat toch niet. Niets van dat alles ergerde mij. Moesten alle drama's op dergelijke wijze opgevat worden, ze zouden erdoor aan moois veel winnen.

De toneelspelers leken me uitzonderlijk klein, met scherp afgelijnde omtrekken zoals de porseleinen beeldjes van Meissonier. Ik zag niet alleen de nauwkeurigheden van de details van hun opschik zoals de tekeningen van de stof, snit en knopen, enz. maar ook de scheidingslijn van het vals voorhoofd en het echte, het wit, het rood en al de middelen gebruikt om te grimmen. En deze lilliputters waren bedekt met koele en magische helderheid zoals spiegelglas verleend aan een olieverfschilderij. Wanneer ik uiteindelijk de kelder met zijn glaciale duisternis kon verlaten en het innerlijk schimmenspel uiteendreef, werd ik aan mezelf overgeleverd, ik voelde een moeheid groter dan een opgelegd werk dat inspanning vergt, mij ooit bezorgde.»



Samenvatting

Hasjiesj, aanbevelingswaardig of verwerpelijk ?
Oordeel van herbaria uit de Renaissance en van recente farmacologische werken.
Radicale veroordeling door Baudelaire.

Résumé

Hachish, à recommander ou à rejeter ?
Le jugement des herbaires de la Renaissance et des œuvres pharmacologiques récents.
Condamnation impitoyable par Baudelaire.

Apr. L. De Causmaecker
Gasstraat 35A
9160 Lokeren

MOBILITEIT EN MIGRATIE VAN DE APOTHEKER IN VLAANDEREN EN BRABANT VAN DE 13^{de} TOT DE 18^{de} EEUW

Prof. dr. Christian De Backer

I. Inleiding.

Wij hebben gepoogd in deze studie samen te brengen wat wij tot hertoe over de mobiliteit en de migratie der in Brabant en Vlaanderen gevestigde apothekers (of apothecarissen) konden ontdekken met een beperkende keuze voor wat de 18^{de} eeuw betreft aangezien hiervoor relatief veel meer archiefmateriaal beschikbaar is (1). Het moet gezegd worden dat in studies over farmaciegeschiedenis dit onderwerp nog maar nauwelijks is aangeraakt (2). Dit geldt eveneens voor andere drijvende aspecten in de levensloop van de apothecaris: de verwerving, samenstelling en het beheer van zijn patrimonium, zijn specifieke professionele functie in de maatschappij van het Oud-Regime.

Het is echter een feit dat wij ons thans nog altijd in een situatie bevinden dat het verleden van onze farmacie nog altijd als het ware verder moet worden opgegraven en dat op dit gebied verdere ontsluiting van de pharmaco-historische bronnen en hun bewerking nog steeds tot de prioriteiten behoort. Tot hertoe is al heel wat gepresteerd maar een finaal benutbaar overzicht en evaluatie is nog niet bereikt.

Pas in 1981 werd voor de eerste keer de vraag gesteld naar de herkomst van de in onze streken werkende apothekers. Op basis van het toen voorhanden zijnde materiaal werden drie theses vooropgesteld, waarvan één de inwijking was, de twee andere de evolutie (3) en de zogenaamde 'generatio spontanea' (4).

De inwijking is een verschijnsel die ook immigratie wordt genoemd en is een aspect van de migratie en uiteindelijk ook van mobiliteit. Op pharmaco-historisch gebied stonden wij in 1981 voor wat het grondgebied België betreft, nog aan begin van het onderzoek naar mobiliteit en migratie. Wij stellen hierna een definitie voor van deze begrippen die voor deze studie moeten gelden.

Onder mobiliteit verstaan wij hier het zich verplaatsen van apothekers-leerlingen of apothekers uit hun eigen stad of plaats naar een andere; dit, in éénzelfde politieke eenheid gelegen plaats, zoals hier een deel van het hertogdom Brabant en het graafschap Vlaanderen tijdens het Oud Regime, dus vóór de Franse Revolutie. Ook moeten hierin begrepen worden de apothekers-leerlingen die voor een bepaalde tijd bij een meester apotheker in het buitenland gaan studeren met de daadwerkelijke bedoeling terug naar het geboorteland te keren, één keer de leertijd afgesloten. De mobiliteit van de leerling-apothekers uit zich dus hoofdzakelijk tot het in de leer gaan in een andere stad, zowel in het eigen land als in het buitenland.

Onder migratie verstaan wij immigratie en emigratie. Het is het zich definitief verplaatsen en vestigen naar en in een andere politieke eenheid dan de zijne. De territoriale entiteit waaruit de apothecaris vertrekt is bepalend voor de term. Indien het vertrekpunt, bijvoorbeeld Frankrijk, Italië, Duitsland, Spanje, Portugal enz. is, en de vestigingsplaats, bijvoorbeeld Brugge, Gent of Antwerpen, spreekt men van immigratie, terwijl emigratie precies het omgekeerde is. Een voorbeeld hiervan is de emigratie van talrijke landgenoten die op het einde van de 16^{de} eeuw de Zuidelijke Nederlanden verlaten.

De twee begrippen mobiliteit en immigratie worden in het eerste deel van onze bijdrage gedocumenteerd; in een tweede deel komt de migratie aan bod in de vorm van emigratie.

(1) Deze studie is een vertaling en ook een grondig vermeerderde versie van de Franstalige lezing die wij destijds op het voorjaarscongres van de Kring voor Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux gaven te Tournai (Doornik) op 17 mei 1998 en waarbij alle recente vondsten in verband met het onderwerp werden ingelast.

(2) Een van de eerste prosopografische studies die mij bekend is en die gegevens brengt over mobiliteit en migratie is deze van G. Otto, *Die Apotheken und Apotheker Kurlands* (Mittau, J.F. Steffenhagen u. Sohn, 1915).

(3) Gelijk te stellen met de zogenaamde kramerstheorie van R. Schmitz & R. Simon, "Thesen zu Ursprung und Entwicklung der Laienpharmazie in der Sekundärliteratur dargestellt am Beispiel Zürichs" in: *Pharmazeutische Zeitung* 127 (1982) 1579-1586.

(4) L.J. Vandewiele, *Geschiedenis van de farmacie in België* (Beveren, Orion, 1981) 128-130: *Hoe kwamen de eerste apothekers in onze streken? Wie? Waar? Wanneer?*

We kunnen in deze studie enerzijds gegevens bieden die de grote steden betreffen maar ook de kleinere centra. Voor de emigratie anderzijds doen hier de toevallig bewaarde en gevonden documenten over de uitwijksteden dienst als geografisch vastgelegd onderzoeksmateriaal.

Uit ons onderzoek komt naar voor dat een aantal apothecarissen niet heel hun leven lang op één plaats leefden en hun beroep uitoefenden. Bepaalde redenen waarop wij hieronder terug komen noopten hen tot emigratie. In de regel echter verlieten ze het rurale herkomstgebied voor een nabijgelegen stad, ze gingen in hun geboortestad bij een meester inwonen en leerden er het vak. Evenzo gingen ze in de leer in andere steden en zelfs in het buitenland.

Om een idee te krijgen van de omvang van mobiliteit en migratie moest dus eerst het onderwerp door de samengebrachte gegevens uit alle bronnen en literatuur gedocumenteerd worden. Het voorhanden zijnde en gevonden archiefmateriaal is meestal ongelijk van kwaliteit en beantwoordt niet altijd onze vraagstelling op genoegzame wijze. Net zoals Vandewiele in 1981, zullen we hier ook de stad of localiteit als vertrekpunt moeten nemen. Het stedelijke vertrekpunt lijkt ons niet alleen praktisch, maar wordt ook historisch gerechtvaardigd door de politieke structuur van het Ancien Régime en de toenmalige wijze van de beoefening van de farmacie. In de politiek speelde de stedelijke autonomie een belangrijke tegenpool tegenover de centralistische staat. Uit farmaco-historisch oogpunt is na het corporatief stelsel dat het apothekersberoep kenmerkte van de late middeleeuwen tot helft van de 17^{de} eeuw, het ontstaan der stedelijke Collegia Medica in de Zuidelijke Nederlanden sinds circa 1640 het belangrijkste element. Het lokale vertrekpunt laat ons tenslotte door zijn kleinschaligheid toe alle kenmerkende trends naast elkaar te leggen en te vergelijken.

In voorliggende studie hebben wij ons zowel qua tijdspanne als geografisch willen beperken. Wij houden ons aan de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden, welbepaald de periode 1200 tot aan de Franse Revolutie, en aan het vroegere graafschap Vlaanderen en hertogdom Brabant voor zover deze thans in de geografische omschrijving of politieke bepaling liggen van ons huidig Vlaanderen in het tegenwoordige België. Uitzondering vormt het opnemen van een stad uit het deel van Vlaanderen dat voor ons in de 17^{de} eeuw aan Frankrijk verloren ging (een tot hertoe nauwelijks aangeraakt farmaco-historisch onderwerp). Een deel van Brabant, namelijk Noord-Brabant, de huidige Nederlandse provincie, werd niet in onze studie betrokken (5).

In de eerste plaats vielen de beschikbare gepubliceerde werken waarover de farmaciehistoricus kan beschikken eerder mager uit en dat noopte ons tot onderzoek in allerlei publicaties, tijdschriften, bronnenpublicaties en inventarissen.

Om de migratie en mobiliteit der apothecarissen uit het Ancien Régime op te sporen vetrekken wij dus vanuit de steden, de enige plaatsen waar apothecarissen toen hun beroep konden uitoefenen. De stedelijke bevolking vormde toen immers de economische basis voor het apothekersberoep. Hier verwijzen wij in dit opzicht naar de thesis van Bierman en Wittop Koning (6).

Onze steden kenden sinds de late middeleeuwen een steeds toenemende instroming van nieuwe inwoners, die na het verkrijgen van de stadsrechten poorters of stadsingezetenen werden. Deze nieuwe burgers kwamen niet alleen uit de omliggende dorpen en andere steden, maar in sommige gevallen zelfs uit ver afgelegen streken of het buitenland. Aangezien men het poorterschap moest kopen werden speciale registers aangelegd waarin men de namen van de inwijkelingen schreef. In het beste geval bevatte het inschrijvingsprotocol ook familiale gegevens, zoals de naam van de vader, het beroep, de naam van de echtgenote en de

(5) Terloops wil ik hier verwijzen naar mijn bijdrage over "Henric Brant, apothecaris te Arnhem (1355 tot circa 1422)" in: *Pharmaceutische Weekblad* 131-14 (1996) en later in een andere versie in: *Arnhem de Genoeglijkste* 17-1 (1997) 37-40, die voor de Noordelijke Nederlanden de immigratie van apothecaris Brant uit Keulen naar de 'hoofdstad' van het Gelderse hertogdom Arnhem documenteert.

(6) D.A. Wittop Koning en A.I. Bierman, "Apotheekvestigingen in Nederland. 1. De periode tot 1800" in: *Pharmaceutisch Weekblad* 129 (1994) nr. 11, 265-276.

kinderen, de plaats van herkomst, de naam van de burger bij wie men zich eerst in de stad vestigde (met beroep en adres), het betaalde bedrag en de datum. In werkelijkheid beperkten de gegevens bij de inschrijving zich veelal tot de meest summier inlichtingen zodat wij thans als geïnteresseerden in de beoefening van de farmacie in deze bronnen zonder twijfel veel moeten missen wanneer er al in de eerste plaats het beroep van de inwijkende apotheker niet werd aangegeven.

De poortersboeken zijn dus in de tweede plaats de aangewezen bronnen voor onderzoek betreffende migratie en mobiliteit. Deze zijn logischerwijze nog altijd bewaard in het desbetreffende stedelijk archief indien ze niet door rampen (branden, oorlogsomstandigheden) vernietigd werden. In dat laatste geval en bij het ontbreken van ambtelijke dubbels die op een andere plaats worden bewaard (zoals in het Algemeen Rijksarchief te Brussel), moeten we van een catastrofe spreken en van een historisch vacuum. Gelukkig zijn de meeste poortersboeken doorgaans bewaard gebleven en/of bestaan er goede (partiële) tekstedities van.

Voor de afbakening op stedelijk gebied is onze keuze tot hertoe noodgedwongen gevallen op de volgende grote centra: Antwerpen, Brugge, Gent en Mechelen. Hierbij komen dan nog een aantal kleinere steden aan bod zoals Diest, Nieuwpoort, St.-Winoksbergen en Tielt. Zowel bij de onuitgegeven als uitgegeven poortersboeken hebben we blad voor blad of naam voor naam de documenten moeten nakijken op het beroep apothecaris. Hulpmiddelen zoals lijsten van namen en van plaatsen, beroepen e.a. zijn meestal niet aanwezig.

Alleen bij Jamees, die de Brugse poortersboeken bewerkte en die de jaren 1281 tot 1478 betreffen, komt alleen in het eerste volume een klapper voor op de beroepen (7).

Voor wat Antwerpen betreft hebben wij de beschikbare poortersboeken geconsulteerd, namelijk de registers lopend van 1533 tot 1633. Hiervan zijn vereenvoudigde lijsten gemaakt die gepubliceerd werden (8).

Voor de stad Gent kunnen we terugvallen op de bewaarde registers uit jaren 1477 tot 1492 en 1542 tot 1796. De editie ervan werd in één boekdeel verzorgd door Johan Decavele (9). Marcel Cocken publiceerde in 1975 de Mechelse poortersboeken die de periode 1346 tot 1795 beslaan (10). Voor Sint-Winoksbergen zijn de indices op de poortersboeken in 1968 uitgegeven door Thérèse Vergriete, stadsarchivaris en -bibliothecaris van die stad (11). De poortersboeken van Diest werden nog niet uitgegeven. Voor Tielt benutten wij o.a. het werk van Tanghe over de Tieltsse poorters (12). De gegevens betreffende Nieuwpoort werden uit twee bronnen gecollationeerd.

In de derde plaats komt dan een enorme verscheiden massa aan de meest gediversifiëerde archiefdocumenten in aanmerking die hun ontstaan vonden in de politieke, stedelijke en religieuze instellingen van het Ancien Régime.

Een belangrijke bron voor ons onderwerp die hier op de eerste plaats vermeld dient te worden zijn de archieven van de stedelijke Collegia Medica. Niet elke stad bezat een dergelijk medische vereniging. Voor onze geografische afbakening waren de Collegia Medica van Brussel, Antwerpen, Brugge en Gent van belang. Deze Collegia Medica in Vlaanderen en Brabant ontstaan in het begin van de 17^{de} eeuw en rukten de apothecarissen los uit de nering van de kruideniers en kramers waar ze tot nog toe hadden deel van uitgemaakt. Dit kwam omdat ze te weinig in aantal waren om zelf een onafhankelijke nering of ambacht te vormen (13). Voor deze bijdrage hebben we speciaal nog niet bestudeerd en gepubliceerd archiefmateriaal van het Gentse Collegium Medicum gebruikt.

De vraag van "hoe zijn de eerste apothekers in onze streken gekomen?" werd indertijd beantwoord met het aanduiden van drie wegen waarlangs deze zich in

(7) A. Jamees, *Brugse Poorters opgetekend uit de Stadsrekeningen en ingeleid door A. Jamees Assistent bij het Rijksarchief te Antwerpen. Deel 1: 1281-1417. Deel 2: 1418-1478. Deel 2.2: 1418-1478*. 3 delen (Handzame, Familia et Patria, 1974-1980).

(8) *Antwerpse Poortersboeken, 1533-1712*. 4 delen (Antwerpen 1978).

(9) J. Decavele, *Poorters en Buitenpoorters van Gent 1477-1492, 1542-1796*. Inventarissen gepubliceerd door het Archief (Gent, 1986).

(10) M. Kocken, *De gekochte poorters van Mechelen (1400-1795)* (Handzame, Familia et Patria, 1975).

(11) Th. Vergriete, *Indices op de poortersboeken van St.-Winoksbergen 1389-1789* (Handzame, 1968), voortaan afgekort als *Indices*.

(12) R.A. Tanghe, *De poorters van Tielt van voor 1550 tot 1614* (Tielt, 1985).

(13) C. De Backer, "Een verklaring van geneesheer Joannes Minten uit Diest voor chirurgijn Jacobus Clercx uit Lummen in 1665" in: *Oost-Brabant*, XXXIX-1 (2002) 20-31, schetst kort de algemene toestand betreffende de neringen van zowel kramers, kruideniers en meerse-niers, alsook van de de Collegia Medica waarvan onze oude apothecarissen achtereenvolgens leden zijn geweest. Bij deze bijdrage dient nog bij de namen der chirurgijns te Lummen toegevoegd te worden: Philips Moons fs. Michiel uit 1598.

(14) Id., *Geschiedenis...o.c.*, 127-129. Zie ook p. 161.

(15) L.J. Vandewiele, *Geschiedenis...o.c.*, 127 en 194-195 en de bronnen hieronder onder de hoofding Brugge geciteerd.

(16) Id., "De oudste gegevens over de apothekers in België" in: *Pharmaceutisch Tijdschrift voor België* 30 (1953) 134-138, voortaan afgekort als *PhTB* of *FTB*; Id., *Geschiedenis...o.c.*, 161.

(17) D. Nicholas, *The Metamorphosis of a medieval City. Ghent in the Age of the Artevelde 1302-1390* (Leiden, 1987), 183 en 322; C. De Backer, "Vroegste ontstaan en ontwikkeling van het apothekersberoep in Vlaanderen, voornamelijk te Gent", in: *Academiae Analecta. Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Wetenschappen* 45, nr. 3, Brussel, 1983, 65-88; Id., *Farmacie te Gent in de late middeleeuwen. Apothekers en receptuur. Middeleeuwse studies en bronnen XXI* (Hilversum 1990), 29-33 en 54-58; Id., "Martin van Sycleer", in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* 8, Brussel, 1979, kol. 762-764.

(18) L.J. Vandewiele, *Geschiedenis...o.c.*, vermeldt als eerste bekende Antwerpse apothecaris Wencelijn van Mechelen uit 1449 (en in 1962 ontdekt door J. Ghysaert). Een wijds opgevat heuristisch onderzoek naar Apothekers in de Scheldestad is dus hoogst welkom.

(19) C. De Backer, "Nieuwe...VI. Brugge, Gent, Mechelen en Sint-Gillis-Waas" in: *Farmaleuven-info* 19, 2 (1996) 25-31. De titels van deze artikelenreeks worden hier voortaan afgekort tot "Nieuwe..." gevolgd door het Romeine nummer en de behandelde steden. De naam Azenier is mogelijk een vernederlandsing van Alessandro Asiniero of iets dergelijks.

(20) In de *catalogus Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976. Tentoonstelling georganiseerd door de Commissie van Openbare Onderstand van Brugge 5 juni-31 augustus 1976*, 2 delen (Brugge, 1976) deel I, 147 lezen we: aangetrokken door de roem van Brugge kwamen ook apothecarissen uit den vreemde zich in de stad vestigen. Zoals we verder zullen vaststellen voor de hele periode der late middeleeuwen, beantwoordt dit meervoud niet aan de vastgestelde feiten (er werd tot hiertoe slechts één immigrant gevonden); verder is het de

de Lage Landen hebben gevestigd. Dit was primo door inwijking; secundo door evolutie waarmee overgang van kruidenier tot apotheker wordt bedoeld; en tertio door wat de auteur overdrachtelijk *generatio spontanea* noemde, waarmee het zelfstandig en laattijdig ontstaan van apothekers op het platteland werd verstaan (14).

De stelling over de inwijking uit het buitenland is gebaseerd op het feit dat tot voor een twintigtal jaren in de farmaco-historische literatuur enkelen van de kleine schare van de oudste met name bekende apothekers voor het huidige Belgische grondgebied inwijkelingen waren uit Frankrijk of Italië. Het ging hier in feite slechts om twee apothekers. De eerste was Petrus apothecarius de Monpellier. Hij werd aldus genoemd in de Brugse gepubliceerde stadsrekeningen uit 1284-1285 en werd ingeschreven als nieuwe poorter komende uit de bekende universiteitsstad in Zuid-Frankrijk (15). De tweede was de in Gent werkende apothecaris Martin van Sycleer van Pavije. Pavije is de Middelnederlandse benaming van de Italiaanse stad Pavia (16). Martin van Sycleer van Pavije, ook nog met de verduidelijking *den Lombaerd* genoemd, was al te Gent aanwezig in 1377 en blijkt ook van Joodsen bloede te zijn geweest (17).

De aanwezigheid van deze twee immigranten-apothecarissen in onze twee Vlaamse steden liet destijds bij sommigen en bij gebrek aan direkt verdergezet bronnenonderzoek, mogelijk de verwachting ontstaan dat er nog meer dergelijke apothekers uit Frankrijk en Italië zouden ontdekt worden.

Een door mij sinds een twintigtal jaren onafgebroken oplettendheid voor andere 13^{de} of 14^{de} eeuwse inwijkelingen-apothecarissen in onze steden heeft tot hiertoe alleen maar een relatief onbevredigend resultaat opgeleverd. Slechts twee apothekers konden na de eerste twee genoemde apothecarissen gevonden worden. Het zijn *Jan de Vile Noeüe apoticaris* in Gent rond 1400 en *Sander Azeniers* te Mechelen op het einde van de 15^{de} eeuw. Daarentegen waren vondsten van tot hiertoe onbekende apothecarissen uit onze eigen streken niet onbeduidend.

Deze stand van zaken heeft als gevolg dat men eigenlijk het voorkomen van deze weinige immigranten als een rareiteit moet beschouwen. Dit betekent met andere woorden een substantiële reducering van het belang van de inwijkingstheorie. Een relatieve kleinschalige maar chronologisch *later* te situeren uitzondering geldt alleen voor het 16^{de} eeuwse Antwerpen. Ons onderzoek leverde hier overigens ook slechts een kleine oogst uitheemse apothecarissen. We zien echter duidelijk dat het om een tijdelijk economisch verschijnsel uit de 16^{de} eeuw gaat waarbij enkele weinige Italiaanse en één Portugese apotheker samen met een paar Duitse collegae uit het grensgebied zich in die al late periode in de stad vestigden. Gegevens uit de Middeleeuwen echter zijn voor die stad niet beschikbaar aangezien bij mijn weten hieromtrent zelfs nog helemaal geen farmaco-historisch onderzoek is geschied (18). Voor Mechelen is tot hiertoe slechts een enkele (opnieuw een laattijdig gearriveerde) immigrant dank zij de poortersboeken te ontdekken op het einde van de 15^{de} eeuw, de reeds hierboven genoemde Piëmontees Sander Azeniers (19).

Voor het verschijnsel mobiliteit en migratie dat optreedt bij de eerste vraagstelling, werd destijds echter nog geen verklaring gezocht (20). Duidelijk is bij de mobiliteit naast studiedrang en een zeker beroepsidealisme, de economische welvaart een motivatie; we zien zelfs later, dat de mobiliteit verder in de hand gewerkt wordt door de juridische bepalingen die door de Collegia Medica werden uitgevaardigd. Dit had te maken met de verplichting om bij verschillende meester-apothecarissen in de leer te gaan. Dit verschijnsel is niet nieuw, slechts een gecodificeerde bevestiging van wat eigenlijk al sinds vroeg als gewoonte-

rechtelijke geplogenheid in de schoot van de nering der kruideniers of kramers leefde en aanvaard werd. Ook politieke en confessionele factoren hebben tot een andere vorm van mobiliteit geleid, namelijk de migratie – naar gelang het gestelde standpunt als emigratie en immigratie te beschouwen – en werden in 1981 ook nog niet in de onderzoeksresultaten betrokken.

Aan de hand van een aantal steden geven we hierna een overzicht van wat wij over mobiliteit en migratie (immigratie en emigratie) konden vinden. De drie steden in het buitenland (Keulen, Londen en Vlissingen die buiten onze geografische afbakening liggen en die in deze studie aan bod zullen komen in een tweede afsluitend onderdeel) documenteren de emigratie. Hier ligt de conclusie al duidelijk voor de hand: de gevonden gegevens omtrent de emigratie van enkele Brabantse apothekers rond 1568 en 1584 worden duidelijk gekenmerkt door politiek-godsdienstige factoren.

II. Mobiliteit en migratie in de stedelijke entiteit.

II.1. Aalst.

Over de farmaciegeschiedenis te Aalst is nauwelijks iets gepubliceerd (21). Van twee Aalsterse candidaat-apothecarissen weten we echter dat ze in de leer gingen te Duinkerke dat toen al niet meer bij Vlaanderen behoorde maar veroverd was door Frankrijk. Op 10.09.1785 schreef Jacques de Wulf zich in als leerling bij apothecaris Henri Coppin te Duinkerke (Dunkerque) (22). Op 18.08.1787 ging Benoît Piens bij dezelfde apotheker in de leer. Piens was toen 18 jaar oud (23). Zie verder onder Brussel voor de 4 Aalstenaars (3 apothekers en 1 apothekers-knecht) die aldaar voor het Collegium Medicum hun examens aflegden tussen 1707 en 1742.

II.2. Antwerpen.

Wij vonden slechts drie Italiaanse apothekers in de lijsten van de nieuwe Antwerpse binnenpoorters. Het betreft vooreerst Josepho de Bryppio, zoon van Denijs, komende uit Milaan, die zich op 13 februari 1534 te Antwerpen inschrijft en daarbij het beroep van apothecaris opgeeft en terzelfdertijd dat van confiseur of suikerbakker (24). Hij wordt niet vermeld door Aernouts (25). Uit Cremona afkomstig was Giovanni-Baptista Quertia, zoon van Giovanni-Petro, die zich op 17 december 1558 inschrijft als nieuwe poorter (26). Aernouts geeft alleen de voornamen Jan Baptista en steunt zich hierbij op de meerseniersrekening uit 1559, de enige door haar opgevoerde bron. Uit Urbino komt op 4 februari 1541 apothecaris Jacques Robert, zoon van Galeoet (27). Bij Aernouts wordt hij ook als Jacques Ghallart genoemd waarbij de meerseniersrekeningen de bron zijn.

De poortersboeken van de stad leveren nog een aantal apothecarissen uit de aangrenzende Duitse landen op. Gillis de Moormeester uit Dülken op 13.02.1534 (28); Marcus Antonius Claphouwers fs (fs=afkorting voor filius, zoon) Franchois, uit Keulen, 19.01.1629 (29); Arnout Sleytanius, uit Keulen (Köln), 1.01.1628 (30). Uit Frankrijk kwamen: Cornelis Scieck, fs Cornelius uit Kamerijk (Cambrai) op 2.04.1541 (31) en Christoffel Damiens fs Denis, uit Atrecht (Arras), 16.9.1580 (32). Uit de Noordelijke Nederlanden kwamen: Dirc Vinckenborch fs Fredrick, uit Alkmaar, 22.12.1617 (33); Peeter de Vogel uit 's Gravenhage, 12.06.1654 (34).

vraag of ook de *roem* de inwijking van de ene gevonden apothecaris-inwijking kan verklaren.

(21) C. De Backer, "Nieuwe...I. Aalst, Kortrijk en Oostende" in: *Farmaleuven-info* 17-2 (1994) 34-39; Id., "Nieuwe...IX. Aalst, Maaseik, Mechelen, Oostende en Ronse" in: *Farmaleuven-info* 20-3, (1997) 42-47. Dank zij de recente ontsluiting der schepenakten door W. Vernaeve, *Regesten op de wettelijke passeringen van de stad Aalst*, 3 delen (Aalst, 2001-2002) en de jaren 1700 tot 1714 omvatten, kon ik een aantal tot hertoe onbekende Aalsterse apothecarissen op het spoor komen. Een bijdrage van onze hand "Apothekers te Aalst tijdens de 18^{de} eeuw" is in druk.

(22) Deze Coppin is verwant met apothecaris Jacques Coppin van Duinkerke die in 1708 trouwde met de enige dochter van de Vlaamse barokdichter Michiel de Swaen, die in de stad Duinkerke stadschirurgijn was. Zijn neven, afstammelingen van zijn jongste broeder Lodewijk, waren apothekers in de Kroonstraat. Een nagenoeg ongekend gegeven in de farmaco-historische literatuur! Cfr. M. de Swaen, *Werken. Uitgegeven door Dr. V. Celen met de medewerking van Dr. C. Huysmans en Prof. Dr. M. Sabbe* (Antwerpen, De Sikkel, s.d.) dl I, xxxii-xxxiii. In de kloosterkerk van de Duinkerkse paters Kapucijnen werd in 1776 J.J. Coppin, apotheker van de admiraliteit begraven. Zie hierover: P. Hildebrand, *De Kapucijnen in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik*. Deel V. De Vlaamse kloosters (Antwerpen, 1950) 352.

(23) E. Leclair, *Histoire de la pharmacie à Dunkerque de 1631 à l'an XI (1803)*. Société d'études de la province de Cambrai 23 (Dunkerque, 1927).

(24) *Antwerpse Poortersboeken* I, VS 142 (=142^{ste} Vierschaar), 32; A. Heckmann, *Grosses Konditoreibuch. 2.Aufl.* (Nordhausen, H. Killinger, s.d. [ca. 1920]), 1. Heckman schrijft in de inleiding dat de zelfstandige *Lebzelter* alsook de pasteibakkers en de apothekers zich met het maken van *Konditorenwaren, insbesondere Zuckerwaren, Konserven und Konfitüren aller Art, beschäftigten. Später gingen die Arbeiten ganz auf die Konditoren über [...]*. *Lebzelter* zijn makers van Lebzelt, een stroopkoek. (*Leb=zoet*). Rumpolt deelt ons mee dat allerlei *confectiones* met suiker eigenlijk in de apotheek worden

klaar gemaakt. Cfr. Marx Rumpolt, *Ein new Kochbuch* (Francfort am Mayn, M. Rumpolt & S. Feyera-bendt, 1581) Facsimile reprint verschenen mit einem Nachwort von Dr. M. Lenner (Hildesheim • New York, 3/1980) ff. CLXXIX r-v. Met deze *confectiones* zijn tragien (dra-gees) bedoeld die in de late middel-eeuwen op recepties door het stads-bestuur werden aangeboden. Cfr. C. De Backer, "Een Gents recept uit de 16^e eeuw om "tragien" te maken" in: *Scientiarum Historia* 20 – 1-2 (1994), 71-76. Aanvullende gege-vens over de Gentse apothecaris Boudin vanden Steene, leverancier van *tragien* in: Id., "Geneeskundige zorgen en voeding voor de cister-ciënzerinnenabdij Terhagen in Axel-ambacht (Zeeuws-Vlaanderen) tus-sen 1499 en 1509" in: *Bulletin voor Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux* (voortaan als *Bulletin* geciteerd) nr. 100, 50 (2001), 26-44.

(25) R. Aernouts, "Antwerpse Apo-thekers 1516-1623", in: *Antwerps Farmaceutisch Tijdschrift* 44 (1966-12).

(26) *Antwerpse Poortersboeken* I, VS 147, 49.

(27) Ibid., I, VS 143, 36.

(28) Ibid., I, VS 142, 5. Op 9.7.1632 schreef zich te Gent als nieuwe poorter in de chirurgijn Coenraet de Moormeestere, uit *Dulcke in het lant van Gulick* (=Jülich) heeft gewoond in *Antwerpen & Brussel dan Temse*. Cfr. J. Decavele, *Poorters...oc.*, 135, nr. 1389. In 1578-1597 was een Jan de Moormeester apothecaris te Gent. Cfr. C. De Backer, "Drie reke-ningen van de Gentse apothecaris Govaerd Janssens voor de abdij Baudelo uit 1586-1591" in: *Farmaceutisch Tijdschrift voor België* (voortaan afgekort als FTB) 72, 3 (1995) pp. 22-28. Jan de Moormees-ter leverde ook medicijnen voor de familie van hertog Casimirus sinds december 1578.

(29) *Antwerpse Poortersboeken.*, IV, VS 155, 52.

(30) Ibid., IV, VS 155, 38.

(31) Ibid., I, VS 144, 18.

(32) Ibid., II, VS 151, 63.

(33) Ibid., IV, VS 154, 53.

(34) Ibid., IV, VS 156, 90.

(35) Ibid., I, VS 142, 45.

(36) Ibid., I, VS 145, 15.

(37) Ibid., I, VS 146, 22.

(38) Ibid., I, VS 146, 49.

(39) Ibid., II, VS 148, 19.

(40) Ibid., II, VS 148, 63; R. Aernouts, o.c., in: *Antwerps Farmaceu-tisch Tijdschrift* 44 (1966-12) 2-8.

(41) *Antwerpse Poortersboeken* II, VS 151, 2.

Voor wat de herkomst nog uit meer dichtbij gelegen regionen betreft (Hengou-wen, Brabant zelf) zijn te noemen: Antoine Palet, fs Paschier, uit Mons (Bergen) op 8.03.1538 (35); Coenraet Berwouts fs Peeter, uit Hoegaarden op 30.10.1545 (36); Jan Inghelrans fs Jan uit Mechelen op 2.05.1550 (37); Antonius Persoons fs Peeter uit Mechelen, 10.05.1553 (38); Conrad de Witte fs Conrad uit Leuven, 20.06.1560 (39); Frans van Vissenaken fs Peeter uit Tienen, 16.04.1563 (40); Adriaen Belincx fs Jan, uit Bergen-op-Zoom, 11.02.1575 (41); Jacques de Winde fs Jan, uit Tienen, 24.03.1581 (42); Engelbert de Vriese fs Franchois, uit Brussel, 7.04.1590 (43).

Apothecaris Anthony Wymeest uit Gent staat in de Antwerpse meerseniërsreke-ningen van 1590-1591 vermeld als nieuw ingeschrevene. Onder de corrupte naam Anthoni Wemers staat hij pas in 1601 ingeschreven in de poortersboeken en komt hij voor in de lijsten der Antwerpse apothekers die door A. Van Sche-vensteen en R. Aernouts werden opgemaakt. Wij nemen aan dat Wymeest en Wemers zowel (toenmalige) fonetische optekeningen als foutieve paleografische lezingen zijn van de echte familienaam van deze apothecaris, die ik als het apo-thekersgeslacht *Van Wymeersch* archivalisch sinds 1498 kon achterhalen (44).

Nog meerdere inwijkelingen-apothecarissen zijn: Jacobus Lootkens fs Jan, uit Herentals, 8.06.1595 (45); Adriaen van Landtwin fs Adriaen, uit Mechelen, 6.04.1607 (46). Over deze apothecaris vinden we in de bronnen ook de grafie Lanvijn. Adriaen Lanvijn was in 1607 gehuwd met Maria Boudaen, enige dochter uit het huwelijk van twee telgen van de belangrijke koopliedenfamilies Boudaen en Bachilliers. Dit jaartal 1607 brengt geen veranderingen mee voor de tot nu gekende jaren waarin deze apothecaris werkzaam was. In dat jaar komt hij in de rekeningen voor van de nering der Antwerpse meerseniërs waarin de apotheca-rissen waren opgenomen. In 1613 is hij nog steeds werkzaam als apotheker (47). Voorts vestigden zich in de stad nog: Jan van Liederden fs Jan, uit Doornik, 16.11.1607; Andries Cobbe, uit 's-Hertogenbosch, 1.03.1624 (48); Adriaen van Roren, uit 's-Hertogenbosch, 23.01.1626 (49); Jan Heukens fs Lieven, uit Gent, 28.08.1626 (50); Joos Francken fs Pauwel, uit Beringen, op 22.12.1626 (51); Pee-ter de Smidt uit Brussel, 10.5.1630 (52); Antonis Desmaret uit Mechelen, 29.08.1642 (53); Merten Dielkens uit Halle, 21.08.1643 (54); Adrianus David uit Mechelen, 9.12.1661 (55); Domenicus de Grauw uit Mechelen, 5.10.1674 (56); Petrus van Spithael uit Mechelen, 12.02.1703 (57); Norbertus-Jacobus de Bie uit Lier, 20.08.1707 (58). Voor twee apothecarissen, Jacques van Helvort poorter op 19.06.1658 (59) en Judocus Parijs op 4.02.1693 (60) hebben we geen gegevens qua hun herkomst.

II.3. Brugge.

De eerste en oudste apothecaris die wij te Brugge tot hiertoe kennen is zoals hoger vermeld *Petrus apothecarius de Montpellier* (=Mompellier). Hij wordt ver-noemd als inwijkeling in de stadsrekeningen van het boekjaar 1284-1285 en wel-bepaald op 27.06.1284. Hij betaalde 40 deniers voor zijn inschrijving samen met nog twee andere lotgenoten uit zijn stad: Johannes de Sumène de Montpellier en Petrus Reimout de Montpellier. Petrus was een directe tijdsgenoot van de Brugse stadsdokter magister Andree, *phiscus*, die in de rekeningen van 1283 tot 1298 voorkomt.

De uitgave van het betreffende deel der stadsrekeningen werd in 1965 verzorgd door Carlos Wijffels en J. De Smet (61). Vervolgens kan men bij Vandewalle

gegevens vinden over kruideniers en apothekers voor de periode 1304 tot 1796 (62).

Voor wat echter de poortersboeken betreft, konden wijzelf in het eerste deel van Jamees (1974) voor de periode 1281 tot 1417, slechts één inwijkeling vinden in de persoon van meester Diederik van Brunsewijn, *apoticaris* uit Utrecht die op 26.03.1357 bij een zekere Jan Wayen onderdak vindt (63).

De jaren 1417 tot 1478 leveren ons geen enkele vreemde apotheker op die zich te Brugge vestigt. Apothecarius Petrus de Monpelier uit 1284 is dus blijkbaar de enige immigrant te Brugge gedurende de hele late middeleeuwen.

Schouteet behandelt niet alleen de buitenpoorters maar ook de borgen en somt een aantal apothecarissen en kruideniers op (64). De apothecarissen-borgen moesten domicilie toestaan aan de buitenpoorters. Dit zullen dan wel meest leerlingen zijn geweest die bij een Brugse meester introkken.

Het eindresultaat komt er op neer dat in de door Jamees, Vandewalle, Schouteet, Wijffels en consoorten behandelde tijdspanne in totaal dus slechts één buitenlandse apotheker aan te wijzen is!

II.4. Brussel.

Voor wat de geschiedenis van de farmacie te Brussel betreft moet nog voor de laat middeleeuwse periode en de 16^{de} eeuw veel archivalia onderzocht worden. De studie van Broeckx ligt wel voorhanden maar dient nog verder uitgebreid te worden qua details inzake migratie en mobiliteit. Voor de 17^{de} en 18^{de} eeuw beschikken we over de namen en veelal over gegevens betreffende de herkomst van de apothecaris-leerlingen die na de afsluiting van hun leertijd voor het Collegium Medicum van Brussel hun examens als apothecaris aflegden.

Afkomstig uit Aalst zijn drie kandidaat-apothecarissen die voor het Brusselse Collegium Medicum hun examens met succes aflegden en alzo officieel als apotheker te Brussel aanvaard werden: Jacques François Foncier op 30.6.1707; Jean-Baptist Bertrand op 22.1.1735 en Josse Antoine Meert op 9.8.1741. In 1742, 1753 en 1773 was deze laatste zelf examinator van het Collegium Medicum Bruxellense (65).

Paul Stas uit Aalst kwam op 22.5.1742 als *famulus herilis* (66) bij de weduwe van de Brusselse apothecaris Guilielmus de Vos. Hij is blijkbaar boven die status niet uit gekomen, daar we hem achteraf niet terugvinden als afgestudeerde apothecaris.

Uit Antwerpen afkomstig waren Jean-François de Vos (23.11.1668). Uit Avergem: Louis Ferdinand Isselstein (28.6.1777). Uit Brugge: Charles Isenbaert (27.7.1667), Guillaume de Dorpel (25.5.1679) en Baudouin Verhulst (10.10.1748).

Uit Deschel (sic, Dessel?) François-Louis Willemse (7.6.1753). Uit Fontaine l'Évêque: Nicolas François Philippi (14.10.1732). Uit Gent: Josse d'Hamer (1.7.1701). Uit Hoogstraten: Jean-Pierre Leestmans (19.9.1747). Uit Leuven: Joannes Neyts als *famulus herilis* bij de weduwe van apothecaris Guilielmus de Vos (20.8.1733). Uit Lokeren: Jean François Destrooper (31.7.1783). Uit Mechelen twee *famuli heriles*, Jacques Ledivin (1749) en Jean-Emmanuel Desmares (12.7.1753). Uit Spa: Jean Gabriel vanden Bosch (9.12.1726). Uit Sint-Truiden: J. Hullens (september 1771). Uit Tienen: Joannes Gillis (11.10.1731). Uit Zele: J. Fr. de Clippeleir, eerst als *famulus herilis* 9.10.1747, later als apothecaris, 14.9.1752.

Van uit Henegouwen kwamen: Philippe-Joseph Fabre uit Mons (Bergen) eerst op 4.6.1737 aanvaard als *famulus* en op 7.7.1742 definitief als apothecaris; Alexandre

(42) Ibid., II, VS 151, 69. R. Aernouts...o.c., ook genoemd als Jacob Van Winder.

(43) Ibid., II, VS 152, 55.

(44) R. Aernouts...o.c., 2-8; C. De Backer, *Farmacie...o.c.*, 41-42, 45-46, 48, 71.

(45) *Antwerpse Poortersboeken* II, VS 152, 85.

(46) Ibid., II, VS 152, 44.

(47) R. Baetens, *De nazomer van Antwerpens welvaart. De diaspora en het handelshuis De Grootte tijdens de eerste helft der 17^{de} eeuw*. Historische Uitgaven Pro Civitate, reeks in-8°, nr. 45, 2 delen (Brussel, 1976) I, 143, 273; II, 114 (met lijsten van specerijen en opgave van verkoop- en aankoopplaats); R. Aernouts, o.c. Wordt geciteerd als Lanuyn in 1607 (de letter u is echter paleografisch identiek met de v). De grafie Lanvijn (1613) komt ook voor in de lijsten van A.F.C. Van Schevensteen, "Naamlijst van Antwerpsche geneesheren, chirurgijns, enz., opgemaakt uit de voornaamste fondsen van het stadsarchief" in: *Antwerpsch Archiefblad*, 2^{de} reeks 7 (1932) 2e afl., april.

(48) *Antwerpse Poortersboeken*, IV, VS 155, 24.

(49) Ibid., IV, VS 155, 34.

(50) Ibid., IV, VS 155, 36.

(51) Ibid., IV, VS 155, 51.

(52) Ibid., IV, VS 155, 57.

(53) Ibid., IV, VS 156, 28.

(54) Ibid., IV, VS 156, 35.

(55) Ibid., IV, VS 157, 36.

(56) Ibid., IV, VS 158, 17.

(57) Ibid., IV, VS 160, 6.

(58) Ibid., IV, VS 160, 19.

(59) Ibid., IV, VS 157, 19. De plaats van herkomst is niet genoteerd.

(60) Ibid., IV, VS 159, 4.

(61) C. Wijffels & J. De Smet, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319) eerste deel (1280-1302)* (Brussel, 1965) 102.

(62) A. Vandewalle, *Beknopte inventaris van het stadsarchief te Brugge, deel I: Oud archief* (Brugge, 1979) 370. De auteur bemerkt dat er te Brugge tussen kruideniers en apothekers geen wezenlijk onderscheid bestond tot het einde van de 16^{de} eeuw! Zie verder nrs 215 en 365: 1610-1810; 365: apothekers van leper en van Rijsel.

(63) A. Jamees, *Brugse Poorters...o.c.*, 108.

(64) A. Schouteet, *Indices op de buitenpoorterboeken van Brugge 1548-1788. II. De borgen en de domicilies vande buitenpoorters* (Handzame, 1973) 187. In de Indices vinden we namen en vestigingsplaatsen van apothecarissen

en *crudenare* met enige nieuwe gegevens. Guislain Verplancke, *apotecaris*, vermeld door Vandewiele, *Geschiedenis...o.c.*, 195 in 1576, maar bij Schouteet, p. 150 is nieuw dat hij reeds 11 jaren vroeger, nl. op 9.12.1563 navijnsbaar is en gevestigd in de *Steenstrate*; Ibidem op 12.11.1575. Francois de Maeckelaere, *apothecare*, op 13.12.1576 gevestigd in het huis genaamd *Scip* op de markt (p. 90). Daneel Verplancke, *apothecaris*, vermeld door Vandewiele (p. 195) voor het jaar 1590. Nieuw bij Schouteet (p. 150) is dat hij nog werkzaam was in 1593.

(65) A. Guislain, *Contribution à l'Histoire de la Pharmacie en Belgique sous le Régime français (1794-1814). Thèse [...] Faculté de Pharmacie de Strasbourg [...] (Bruxelles, 1959) 83 en passim*; Id., "Les apothicaires bruxellois" in *Revue de Médecine et de Pharmacie (Section de pharmacie)* 1962-3, 1-37, alsook in: *Bulletin Cercle Benelux d'Histoire de la Pharmacie* 31 (1963) 1-37, m.n. 20ss en 15.

(66) als *famulus herilis*: knecht van de meester, meesterknecht van de apothecaris of die bij diens weduwe de apotheek leidt totdat een erkende apothecaris deze taak overneemt. Dit werd geregeld door de statuten (de *leges* en de *decreta*, wetten en uitvaardigingen) van het stedelijk Collegium Medicum.

(67) Niet in de *Biografische Index...o.c.*

(68) A. Guislain, *Contribution à l'Histoire de la Pharmacie...o.c.*, 83; Id., "Les apothicaires bruxellois", *o.c.*, 20ss; Ibidem, 1-37, m.n. 20ss en 15.

(69) R. De Peuter, *Brussel in de achttiende eeuw. Sociaal-economische structuren en ontwikkelingen in een regionale hoofdstad* (Brussel, 1999) 126-129; A. Guislain, "Les apothicaires bruxellois", *o.c.* 1-24, m.n. 15 en 21.

(70) C. De Backer, "Nieuwe...V. Deinze en Diest", *o.c.*, 6-9; Id., "Dokters, apothekers en chirurgijn-sbarbiers van het Elzenklooster te Zichem (1694-1794)" in: *Oost-Brabant XXXV*, 3 (1998) 81-93; Id., "Een zelf- of apothekerspotje als reliekhouders in de Sint-Sulpitiuskerk te Diest (1583)" in: *Farmaleuven-Info* 22, 2 (1999) 50-51; Id., "Paulus apothecarius uit 1290, de oudste apotheker in Diest" in: *Oost-Brabant*, XXXIX-1 (2002) 32-39.

(71) Stadsarchief Diest (voortaan geciteerd als SAD) 25, 62.

(72) SAD 1604, f. 62v.

François Caroli (1.7.1750); Jean-François Demoulin uit Gembloux (28.9.1785). Uit Namur (Namen): Simon Ranson (6.5.1704) en Thomas-Joseph Limelette (9.7.1720).

Uit Frankrijk en welbepaald uit Sedan kwam David Mariot op 30.1.1702.

Uit de Noordelijke Nederlanden emigreerden naar Antwerpen: Pieter van Dielen uit het graafschap Gelderland op 29.11.1719 (67) en Gillius-Dominique de Vos uit Leeuwarden op 8.7.1737. Uit *Kender* (Zuidelijk Oost-Europa): Hesijche Vos (4.8.1701). Uit *Cornelimunster* Hyacinth Gilman (eerst als famulus herilis op 31.5.1749 en vervolgens geslaagd als apothecaris op 23.6.1752) (68).

Een recente studie brengt details aan het licht over apothecaris Guiliam De Dorpere (alias De Dorpel), apotheker en vettewariër, maar ook succesvol grootgraanhandelaar. Hij was gedoopt te Brugge in de Sint-Walburgiskerk op 9 juli 1654 en week uit naar Brussel. Vanaf zijn vestiging begon hij zaken te doen als commissionair in de graanhandel. Op 29 maart 1684 werd hij wijselijk ook lid van het vettewariërsambacht en kon aldus in het groot handelen in boter, kaas, olie etc. Hij deed zijn inkopen te Gent, Oostende, Amsterdam en Rotterdam. Zijn rekeningboeken laten zien dat hij het tot een succesvol zakenman bracht om in 1695 op een catastrofale wijze failliet te gaan. Hij overleed in 1701 (69). In Brussel is net zoals in Antwerpen een grote mobiliteit vast te stellen.

II.5. Diest.

Alhoewel we thans over heel wat meer gegevens beschikken over de apothekers te Diest sinds 1290 (70), is de weinige informatie over inwijkelingen alleen weer te vinden in de bewaarde originele poortersboeken uit de 18de eeuw. Deze zijn nog niet uitgegeven en bevinden zich in het Stadsarchief.

Joannes van Melbeecq vestigt zich op 31 mei 1709 in de stad. Hij is geboortig van Lummen (71).

In de rekening van de stedelijke Armentafel (een O.C.M.W. *avant la lettre*) uit 1710-1711 komt *Melbeecq* voor in verband met geleverde medecijnen bij specificatie voor een relatief klein bedrag van 7 gulden (72).

Franciscus de (du) Brucqué (te achterhalen als werkzaam te Diest van 1722 tot 1761) is geboren te Brussel en is gehuwd met Barbara Livens. Hij installeert zich te Diest als apotheker op 19 mei 1722 (73). In één der stedelijke resolutieboeken, vinden we d.d. 15.6.1742 het contract van deze apothecaris als stads- en armenapotheker (74). Voor zijn driejarige verbintenis kreeg hij een honorarium van 63 gulden (75). De Bruqué blijft door de traditionele afwisseling van andere collegae armenapotheker tot in 1755 (76). Op 5 april 1761 werd hij in de Sint-Sulpitiuskerk 's avonds met weinig ceremonieel begraven (77).

Arnoldus-Christianus Peeters, geboren te Houthem bij Valkenburg en gehuwd met Anna-Catharina Pickers uit Diest, wordt burger op 21 juni 1749 (78).

Apotheker Antonius Meers, geboren te Maastricht, (werkzaam tussen 1774 en 1806) werd samen met zijn vrouw Maria Ida Daems poorter van Diest op 6 mei 1774. Beide waren geboren te Maastricht (79). Hij exerceerde sinds 1774 en had voordien tien leerjaren bij verschillende leermeesters (niet genoemd) doorgebracht; in 1806 was hij nog actief. Van de geneesheren F.-B. Michiels en J.-J. Janssens verkreeg hij wegens zijn uitstekende praktijk en zijn volledige kennis inzake de *chemie* in dat jaar nog een zeer goede beoordeling die hem dispenseerde van een examen volgens de nieuwe wet van Germinal (80). In de lijst van logementen uit 1794 vonden we hem vermeld als apotheker in de Wolvestraat (81).

Tot slot mogen we niet vergeten dat de bekende Mechelse apotheker Joannes Baptista Rijmenans geboortig was van Diest.

II.6. Gent.

Martin van Sycleer van Pavije werd in 1981 als oudste apothecaris van Gent en tevens als inwijkeling opgevoerd voor het jaar 1379 (82). Ondertussen kennen wij de naam van Hannesoet apothecarius uit een obituarium van de Sint-Janskerk en overleden tussen 1250 en 1310 (83). Martin van Sycleer van Pavije is blijkens zijn naam afkomstig uit Pavia in Lombardije. Zijn vader was een Jood (84). Martin Sycleer van Pavije wordt echter voor zover we konden nagaan al vroeger vermeld in 1377 als hij als *Martin den Lombaert den apotecaris* aan de edelman Hoste van Steenhuuse twee pijpen rode wijn van Gascogne levert (85). Hij was ook leverancier van geneesmiddelen van de beide grote Gentse Benedictijnerabdijen, St.-Baafs en St.-Pieters en is vermoedelijk de apothecaris van de te Gent wonende Heer Jan van Pamele geweest, die hem een zilveren schaal als huwelijkscadeau schonk (86).

Op het einde van de veertiende eeuw is te Gent nog een andere inwijkeling te vinden in de persoon van *apoticaris Jan de Vile Noeve van Sent Symoers*, Jan de Villeneuve, genaamd *de Saint Mors* of Saint-Maur terug te vinden (87). Over welke Villeneuve of Saint-Maur het gaat is onduidelijk.

Enkele belangwekkende gegevens over mobiliteit zijn bewaard in een gelukkig overgeleverd handboek van een laat 16^{de} eeuwse apothecaris. Judocus (Josse of Joos) Cooman was geboren te Assenede en dus een inwijkeling te Gent waar hij bij apothecaris Pieter Guillet had gestudeerd alsook te Brussel bij Francoys van Zinnicq (88). Details over zijn opleiding en zijn leerlingen-apothecarissen zijn vastgelegd in tot hiertoe onbekend handschrift die wij als primeur hier voor het eerst citeren. Dit voor de laat 16^{de} eeuwse plaatselijke farmaciegeschiedenis belangrijk document wordt bewaard in de universiteitsbibliotheek te Gent en was tot nu aan de aandacht der vorsers ontsnapt. Het manuscript is een soort handboekje waarin apothecaris Joos (Josse, Judocus) Cooman gegevens inschreef over diens inkomsten en renten. Het bevat waardevolle familiale gegevens en ook details over zijn leerlingen en zijn sociale contacten. Josse Cooman was eerst leerling geworden van de Gentse apothecaris Pieter Guillet op 1.10.1581. Hij zou bij hem blijven tot 20.04.1585, dag waarop hij zich naar Parijs begaf om zich aldaar verder in de leer van de farmacie te bekwamen. Vanaf 28.04.1585 was hij leerling-apothecaris bij Claude Fraguier *appoticaire à la Banière de France* en bleef daar wonen zelfs na het overlijden van zijn leermeester. Hij hielp de weduwe in de officina en hernieuwde zijn contract toen deze hertrouwde met de apothicaire Pierre Dubuysson. Cooman bleef er tot in de lente 1589. Hij verliet Parijs voor Brussel waar hij bij meester Francoys van Zinnicq *apothecaire Inden Beyaert* op het Cantersteen inwoonde tot einde mei 1594 met uitzondering van 6 maanden dienst die hij volbracht in het Brusselse Koninklijk Hospitaal.

Judocus Cooman had vanzelfsprekend als buitengewoon goed aangeschreven en vermaarde apothecaris een aantal leerlingen, dit waren:

Jooris Simoens uit Oudenaarde in 1595-1598; Lievin de Somer uit Dendermonde van 1 tot 9.9.1598 (hij verliet Cooman al na 8 dagen, de reden daarvan kennen we niet); Michiel de Cock van Nieuwpoort van 1599 tot 1601; Jacques Dysenbart junior uit Ath van 1600 tot 1605; Pieter Lottin uit Seclin bij Rijsel, 1602 tot 1603; Andries Monts van Brussel, 1605-1607; Dionisius van Wuestwinckele van Brugge

(73) SAD 25, Poortersboek, 71.

(74) SAD 16, ff. 8r-v.

(75) SAD 1361, pp. 356 en 357. Zijn verplichtingen tot de H. Geesttafel van de stad bestond uit het leveren van medicamenten aan de armen en de stadsbedienden en hun familie voorgeschreven door de geneesheren, op dezelfde manier zoals hij die aflevert voor hen die de volle prijs kunnen betalen; de levering moet geschieden op voorschrift ondertekend door een geneesheer en een beheerder van de Tafel (op 17 november 1715 werd reeds door het stadsbestuur beslist dat *de armen moghen haelen de medicijnen bij den apotheker die zij begeren midts alle billetten geteekent zijn bij eenen meester of rentmeester vanden H. Geest*. Cfr.: SAD 8, f. 25v); bij hoogdringdheid (bv. 's nachts) moet hij afleveren op doktersvoorschrift, zelfs al is het recept niet door een beheerder van de Tafel getekend; hij mag niet weigeren om af te leveren aan hen die niet eerder door de de H. Geesttafel werden geholpen en hij moet genoeg nemen met het oordeel van de beheerder; indien hij in zijn werk niet voldoet wordt hij door een andere apotheker vervangen en wordt hij slechts vergoed voor de prestaties daterende uit de tijd van vóór zijn afdanking. Over onze stedelijke 'armenapothekers' in Vlaanderen en Brabant werd nauwelijks iets gepubliceerd, zie: C. De Backer, "De apotekers van de Armenkamer van de Gentse Sint-Jacobsparochie in de 17^{de} en 18^{de} eeuw", in: *FTB* 62 (1985) pp. 63-69.

(76) SAD, Fonds H. Geest, Rekeningenboek 1751-1755, n. gen. ff. 2r, 3r, 4v : betalingen voor geleverde *medecijnen aan Sr Bruque* in 1751, 1754 en 1755 voor telkens drie maanden.

(77) SAD, Fonds Sint-Sulpitius 172, ad annum, 1761, april 5: *Ian Franciscus du Breque in de kerck sonder kierssen savons begraven met akkoord der kerckmeesters moet betaelt worden ses gulden*.

(78) SAD 25, 118.

(79) Ibid., 113.

(80) A. Guislain, *Contribution...* o.c., 24, 72 en 84.

(81) SAD, II^e Afdeling 50, Lijst van logementen, 9.

(82) L.J. Vandewiele, *Geschiedenis...* o.c., 171.

(83) C. De Backer, *Farmacie...* o.c., 26-28.

(84) Id., *Farmacie...* o.c., 29-33, 54-59.

(85) Id, *Farmacie...o.c.*, 29.

(86) E. Thoen, "Het dagelijks leven van adel en ridderstand tijdens de 14de eeuw. Leefwijze en levensstandaard van Jan, Heer van Oudenaarde (1373-1378)" in : *Gedenkboek 750 Jaar Pamelekerk* (Oudenaarde, 1985) 103-130.

(87) Hij komt voor in een rentboek van de Sint-Niklaaskerk te Gent en in verschillende acten en contracten gepasseerd voor de Gentse schepenen. Cfr. C. De Backer, *Farmacie...o.c.*, 33.

(88) Een studie over het manuaal of diens notaboek is door ons nagenoeg beëindigd en zal, naar wij verhoppen, het voorwerp worden van een lezing voor de Kring voor Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux in het najaar 2002 te Brugge.

(89) Hij werd ca. 1592 geboren. Hij trad op 10.04.1613 in als novice Capucijn te Gent. Volgens Hildebrandt, *De Capucijnen in de Nederlanden en in het Prinsbisdom Luik. VII De Vlaamse religieuzen* (Antwerpen, De Sikkel, 1952) 176 nr. 1131, overleed hij in het Capucijnklooster te Brussel in 1617. Zijn kloosternaam was Cherubinus van Duinkerke. Dit wijst op het feit dat hij geboren is te Duinkerke.

(90) Niet vermeld in: Docteur De Meyer, *Origine des apothicaires de Bruges* (Bruges, F. De Pachtere, M DCCC XLII (1842)), 69ss. Facsimile editie door de Koninklijke Brugse Apothekersvereniging, gedrukt op 500 exemplaren in 1998 en met een voorwoord getekend [apr.] F. Babylon.

(91) Te Leuven was in 1598 een Jacob Huygens fs Jan apotheker in de Kortestraat. Cfr. A. Meulemans, "De Leuvense apothekers onder het Oud Regime" in: *FTB* 55 (1978) 127-145. Het verschil in grafie van een bepaalde familienaam (Heugens, Huygens) was een algemeen normaal verschijnsel in archivalia tijdens het Ancien Régime. Het is slechts met de invoering van de burgerlijke stand onder Napoléon dat de namen hun vaste schrijfwijze bekwamen.

(92) Deze Johannes Lamsoete is te identificeren met Jan Lamzoete, later apothecaris-leverancier van de Sint-Pietersabdij bij Gent waarvan wij een gespecificeerde rekening publiceerden die we in het infirmierarchief hadden ontdekt: C. De Backer, "Een Gentse apothekersrekening uit 1644", in: *FTB* 54 (1977) 22-28.

op 30.05.1612 (hij brak na één jaar zijn leertijd af om in een klooster in te treden) (89); Carolus Blomme van St.-Winnoksbergen in 1613; Gillis Remy van Dowaaai (Douai) 1616-1618; Georgius Bouchier van Brugge 1617 (90); Johannes vander Muelen van Brussel 1619-1620; Dierck Heugens uit Leuven in 1620. Deze bleef maar een paar weken bij Cooman (91). Dit zijn 13 leerlingen-apothecarissen afkomstig van buiten Gent waarvan er een drietal slechts korte tijd bij hun leermeester bleven en achteraf mogelijk elders anders in de leer zijn gegaan of misschien gewoon zelf een abrupt einde aan hun opleiding hebben gemaakt.

Het aantal Gentse of niet afkomst-gespecificeerde leerlingen bedroeg drie: Johannes Lamsoete fs Vincents leerling-apothecaris van 1605 tot 1612 (92); Guillaume Bonble, fs Jacques uit Gent van 1605 tot 1609; Petrus Hauwegem van Gent in 1616.

Voor de periode 1477 tot 1649 hebben we op basis van de Gentse poortersboeken geen enkele apothecaris kunnen vinden die uit het buitenland kwam. Uit die periode zijn ons geen gegevens bekend die ons inlichten over inwijking te Gent vanuit het omliggende met uitzondering van één geval: op 30.10.1489 komt Pauwel de Cupere fs Jacops uit Vinderhoute inwonen bij Jacop de Cooman, kruidenier op Te Putte (93). Wij zouden dit poorterschap hier normaal niet citeren omdat het over een domiciliëring bij een kruidenier gaat. Maar het geciteerde beroep van kruidenier in documenten kan in bepaalde gevallen tot verrassingen leiden: op 29.01.1491 verkocht Jacop de Cooman, fs Ghiselbrecht, *crudenier*, de *apotecarie* gevestigd in het huis genaamd 't *Paradiseken* gelegen *Ten Putte* aan Willem de Buc, fs Pieter, *oec crudenier* (=ook kruidenier), voor 116 pond Vlaamse munt (94). De term kruidenier werd hier dus gebruikt om aan te duiden dat beide partijen lid waren van de kruideniersnering. In feite bedoelden ze met de term 'kruidenier' apothecaris, wat ze in werkelijkheid ook waren. Met de term 'kruidenier' wouden ze aangeven dat ze tot de nering van de kruideniers behoorden. De eerstgenoemde was zelfs deken van de nering der *crudenare* in 1483.

Een ander dergelijk geval dat tot hiertoe geen aandacht kreeg is te vinden in een renteboek van de broederschap van O.L.Vrouw-op-de-Rade van de Gentse Sint-Jacobsparochie uit 1516 (95).

Meer gegevens over mobiliteit van apothekers te Gent zijn bekend vanaf 1650 tot het einde van de 18de eeuw (96): Baudewijn De Hondt (ook *Dhont*) schrijft zich als burger in op 18.11.1650 en vermeldt naast zijn beroep zijn geboorteplaats Temse (97). Cornelis de Bosschere was al apothecaris toen hij zich inschreef op 7.07.1651. Zijn herkomst wordt echter niet opgegeven (98). Op 13.04.1662 vestigt zich te Gent Pieter Saeys, fs Jan, geboren te Antwerpen (99). Waarschijnlijk is deze Pieter Saeys verwant met Philip Says, apotheker te Antwerpen tussen 1641 en 1661 (cfr. Aernouts).

Pieter van Breugel, fs Nicolaus en Elisabetha van Solingen uit Venlo, kwam op 28.11.1697 bij apothecaris Pieter Buyck wonen in de Sint-Michielsparochie (100). Hij is niet in de *Biografische index* weer te vinden (101). Na door het Collegium Medicum Gandavense als apotheker te zijn aanvaard, oefende hij zelfstandig zijn beroep uit. Hij huwde met ene J. Vannoy en overleed kinderloos vóór 1744. Zijn broer, de arts Gisbertus (*1659) die ook naar Gent kwam in 1698, had een zoon, Heindric van Breugel, die *appotecquaris* werd en overleed in 1703 (102).

Voor wat de 18^{de} eeuw betreft citeren we vooreerst meester Jan De Muijnck, *licentiaet inde medecijnen* te Assenede, die in 1721 apothecaris werd nadat hij eerst drie jaar te Gent gestudeerd had ten huize van de meester *appotecaris* Ignatius Wittock (†1745). Het leercontract stipuleerde dat Wittock hem moest *leeren de conste der pharmacie voor den termijn van drij achtereenvolghende jaeren [...]*

terwijl den doctoer [Pieter] Adenelle hem tevens zou leeren de konste der crulyden [als]oock het op stellen ten boecke. Joannes de Muijnck oefende dan van 1721 tot 1734 den styl ofte functie van appotecaris uit in Assenede (103).

Louis Bernard Daubioul, geboren op 6 juli 1710 te Genappe, schrijft zich te Gent in als nieuwe poorter zonder evenwel zijn beroep op te geven (104). Bij de weduwe van apotheker Sommers kwam op 18.07.1737 als meesterknecht (dit is hetzelfde als de door het Brusselse Collegium Medicum bedoelde *famulus herilis*) inwonen Petrus Francois De Corte, fs Jacobus en Maria Jacoba Verbeuve, geboren te Diksmuide op 18.9.1713 (105).

Laurentius-Josephus De Hamer, fs Judocus en Elisabetha Waffeleer, geboren te Brussel op 27.07.1716 vestigde zich te Gent op 28.08.1743 (106).

Op 13.05.1750 wordt de apotheker Jean-Guillaume Serruus, geboren te Oostende op 19.02.1702 en zoon van Pieter-Ernest en Eleonora Corijnsens, provisor bij de weduwe van meester-apothecaris Jan-Baptist De Zutter, reeds overleden in 1750 (107).

Andreas Daniel Goormachtich Zoon van Daniel en Clara de Witte, geboren te Brugge op 26.12.1723, werd poorter in 1750 in hoedanigheid van apothekers-knecht. Hij schrijft zich een tweede keer in op 24.10.1753. Als informatie wordt hierbij genoteerd dat hij drie jaar (van 1750 tot 1753) leerling was bij meester Louis-Bernard Daubioul op de Vrijdagmarkt en dat hij op dat moment knecht was bij de weduwe van meester Jan-Baptist Scheirlynck in de Veldstraat (108). Op het ogenblik van zijn tweede inschrijving woonde hij in de Onderstraat bij de weduwe van Pieter Delaruelle, handelaarster.

Leerling-apotheker Hector-Josephus Van Coppenolle, geboren te Oudenaarde op 25.04.1728 uit het huwelijk van Ludovicus en Theresa Cassau, komt op 29.09.1753 bij apotheker Thielens terecht waar hij ook inwoonde (109). Pieter Stevens, geboren op 7.10.1747 te Baaigem, schrijft zich als burger en apotheker in op 09.02.1768 en gaat wonen bij Sieur Van Driessche (110).

Drie verwanten (2 broers en 1 zuster, Judocus Augustinus, Cornelius en Jacoba Joanna, respectievelijk geboren in 1742, 1751 en 1744) van de te Lokeren geboren apothecaris Franciscus Cornelius Jacobs vestigen zich te Gent in 1762 (111). Van hemzelf vonden wij echter geen spoor in de poortersboeken.

De Mechelaar Jan Peeters, geboren op 30.05.1743, installeert zich te Gent op 28 juli 1774. Dominicus Caus, geboren te Aalst op 14.05.1748, fs Guillaume, een geneesheer, kwam als apotheker naar Gent op 6.05.1777 (112). Constantinus Boelaert, fs Josephus en Ludovica de Poorter en geboortig van Ieper werd op 29.04.1789 meesterknecht bij de weduwe van meester apothecaris Pieter Stevens (113).

Een belangrijke bron voor ons onderwerp zijn ook nog de archieven van het Collegium Medicum Gandavense (114). Hierin zijn voor ons onderwerp van belang: Franciscus Bourgois, vernoemd in de jaren 1676, 1678 en 1681. Hij was inwoner en poorter van Gent. Na zijn *humaniora en philosophie*-studies en zijn leertijd te hebben voltooid, richtte hij zich tot het Collegium Medicum ten einde zijn proef als apotheker te voldoen. Hij had vijf achtereenvolgende jaren de *apothecarie* aangeleerd te Gent en elders. Te Gent was dat bij apothecaris Lucas De Zomer gedurende drie jaar, en te Traiectum (waarschijnlijk Maastricht) anderhalf jaar bij apotheker Leonardus Brassins, *pharmacopoeus Traiectensis* (attest d.d. 12.04.1666) (115).

Elias vander Bruggen zoon van meester Jacques uit Gent, gaf zich in 1667 op als leerling van zijn vader en zijn schoonvader-apothecaris en studeerde vervolgens te Rijsel, Antwerpen en Brussel. Zijn stadsgenoot Augustijn Cruyl leerde

(93) J. Decavele, *Poorters en Buitenpoorters van Gent 1477-1492, 1542-1796*. Inventarissen gepubliceerd door het Archief (Gent, 1986) 98, nr.247; voortaan geciteerd als *Poorters*.

(94) C. De Backer, *Farmacie...o.c.*, 71.

(95) Uitgegeven in: F. Verstraeten, *De Gentse Sint-Jakobsparochie. Deel II Zestiende en zeventende eeuw* (Gent, [in eigen beheer], 1978) 116, 119, 121, Het betreft een huis-rente in verband met Quintijn Serains (Serreins) en zijn zoon Joost crudenier. We weten uit een andere bron, nml. de stadsrekeningen, dat Quinten de Serain (=Seraing) een apothecaris was en medicamenten leverde aan de Gentse stadsgevangenis. Cfr. C. De Backer, *Farmacie...*, o.c., 45-46 en 48-51.

(96) *Poorters*, 253, nr. 2293.

(97) *Poorters*, 140, nr. 1618.

(98) *Poorters*, 141, nr. 8.

(99) *Poorters*, 146, nr. 237.

(100) *Poorters*, 158, nr. 703.

(101) A.I. Bierman, M.J. van Lieburg, D.A. Wittop Koning, *Biografische index...o.c.*

(102) *Poorters*, 158, nr. 703; *Huizenonderzoek in Gent. Het Elisabethhuis* (Gent, Stadsarchief, 1997) 101-116.

(103) Originele stukken in ons eigen archief, map Farmacie Assenede.

(104) *Poorters*, 191, nr. 78.

(105) *Poorters*, 187, nr. 1730.

(106) *Poorters*, 192, nr. 123.

(107) *Poorters*, 201 nr. 407.

(108) *Poorters*, 206 nr. 579. De weduwe J.B. Scheirlinck zette de zaak in de Veldstraat verder en nam in 1753 Andreas Daniel Goormachtigh als knecht aan. Zie: *Poorters*, 201 nr. 404.

(109) *Poorters*, 206 nr. 574.

(110) *Poorters*, 232 nr. 1481.

(111) L.J. Vandewiele, *Geschiedenis... o.c.*, 173; *Poorters*, 220 nr. 1060-1063.

(112) *Poorters*, 253 nr. 2293.

(113) *Poorters*, 293 nr. 785.

(114) Stadsarchief Gent, Reeks 156/9 Collegium Medicum, nr. 1, rekwesten tot admisie van apotheker (1666-1793). Zie ook: C. De Backer, "Twee apothekerexamens te Gent in 1676" in: *Farmaleuven-Info* 19-1 (1996) 2-5.

(115) Voor de stad die alleen met Trajectum is aangegeven komen in aanmerking Trajectum ad Mosam (=Maastricht), vervolgens Trajectum ad Rhenum (=Ultrajectum) of Utrecht. De naam van Leonardus Brassins is niet te achterhalen in de

eerst het vak te Rijsel gedurende twee jaar. Hij was daarna vijftien maanden in dienst van meester Jan van den Castele, meester apothecaris te Gent, na diens overlijden een tijd bij diens zuster Louyse van den Castele. Hij diende een aanvraag in voor dispensie, verkreeg deze en legde examen af voor het Collegium Medicum. Hij werd vrij meester op 30.09.1672.

Franchois vanden Berghe, fs Sacharias, geboren te Gent woonde volgens notariële akte d.d. 27.06.1672 verleend door Jacques de Schepper, notaris te Assenede, drie *jaeren ofte bet* (116) *in ampt van chirurgie ende pharmacie* bij meester Jan de Nissaerde, *chirurgien ende appotecaris residerende binnen de stede van Assenede*. Hierna was hij voor twee jaar in de leer bij de Gentse apothecaris meester Christianus Claeysman (117).

Anthone Lefer uit Gent, zoon van wijlen Anthonis, volbracht vijf leerjaren te Antwerpen, Brussel en Gent. Een notariële akte d.d. Brussel, 28.06.1671, bevestigde dat hij één jaar te Brussel bij apothecaris Hieronymus Man had gewoond. Een tweede akte, verleend door de Antwerpse notaris Hendrik Figgé verbonden aan de Raad van Brabant, d.d. Antwerpen 12.07.1672, leert ons dat Lefer *heeft gewoond 3 continuele jaren bij meester Guiliam Gijsbregts apotecaris tot Antwerpen*. Te Gent was dat bij Francoise Debbaut, weduwe van meester apothecaris Joachim Breydel. Lefer was naar eigen zeggen nog in de loop zijn laatste jaar met de weduwe gehuwd en had graag al meteen na zijn vierde jaar zijn diploma gekregen *op hope van naer (= na) het doen van sijnen preuwe te blijven continueren in het houden van openen winckel van apoticaire ende bij middel van dien sijne voorseide huysvrouw ende ses behaude(n = in leven zijnde) kinderen den cost te winnen*. Het Gentse Collegium Medicum ging niet in op deze argumenten en antwoordde dat er normaal drie jaren leertijd te Gent en verder nog twee jaren te Gent of elders vereist waren volgens de statuten van het Collegium. Daarop stuurde Lefer een rekwes tot de koning met oog op dispensatie van het 18de artikel (te Gent niet voldaan aan de leerjaren). De dispensatie werd hem door de koning toegekend, maar hij moest nog de *preuwe* afleggen. Op 22.09.1672 werd hij dan als apothecaris erkend.

Judocus Vandriessche, fs Gillis, geboren te Gent, richtte in de zomer van 1674 zijn rekwes tot admissie in. Hij was leerling geweest te Gent van Jan Bultinck vanaf april 1669 en daarna van meester Jan Baptist Heyndricke, *apotecaris binnen Sinte Thomas* (118). Philippus De Graeve, fs Gheeraert, had eerst drie jaar het apothekersvak geleerd bij meester Frans Bourgois te Gent, daarna één jaar bij Abraham Lauwers en acht maanden bij Adriaen David, beide apotecarissen te Antwerpen. Deze laatste was ook drogist. Abraham Lauwers, geciteerd door apr. Régine Aernouts, is te achterhalen sinds 1667-1668. Adriaen David, is te achterhalen sinds 1661. Deze Antwerpse apotheker schreef een huldegedicht ter ere van Franciscus van Sterbeeck, auteur van het *Theatrum Fungorum oft Toneel der Campernoelien*. David wordt zelf door Van Sterbeeck een vermaard herborist genoemd.

Joannes-Baptista De Neef (ook als Neve geschreven), fs Jan, legde in 1676 voor zijn admissie drie attesten voor. Hij had vooreerst drie jaar leertijd volbracht bij de Gentse apothecaris Philips vanden Berghe (attest d.d. 1.01.1671) en vervolgens twee jaar te Rijsel: eerst één jaar bij apothecaris Gilles Dassonville en daarna één jaar bij apothecaris B. Viseur. De Neef werd aanvaard op 18.06.1676.

Anthonius Impens had zes jaar leertijd achter de rug toen hij zijn admissie vroeg in 1676. Te Gent leerde hij negen maanden het vak bij apothecaris Symoen van de Kerchove vanaf juni 1670. Hiervoor verkreeg hij, ten behoeve van het Collegium Medicum Gandavense dat dit eiste, een attest van diens zoon Jacobus van de

Index der Nederlandse apothekers, maar wijst door zijn Waalse origine eerder naar Maastricht.

(116) *Bet*: Middelnederlands voor meer.

(117) Dit eigenaardige combineren van de twee beroepen chirurgijn en apothecaris te Assenede is niet ongevoerd. Wij vonden eveneens aldaar een licentiaat in de medicijnen die ook apothecaris was, zie *infra*.

(118) Met Sint-Thomas is de stad Sint-Omaars (Fr.: Saint-Omer) bedoeld. Cfr. K. De Flou, *Woordenboek der Typonymie. Veertiende deel* (Brugge, 1933) kol. 1176-1178; gegevens over St.-Omaars en de uitoefening van geneeskundige beroepen kon ik daarenboven nog verspreid vinden in A.-C. De Schrevel, *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre I* (Bruges 1921) 332, n. 1.

Kerchove die zijn overleden vader als apothecaris had opgevolgd (119). Ook apothecaris Jan Vastenhaven te Gent voorzag hem van een attest op 29.09.1675 voor periode van 28 maanden dienst. Een derde attest werd geleverd door Alexandre Grondone, *Bruxellensis pharmacopola* op 25.09.1675 waarin deze verzekerde dat Impens twee jaar bij hem had gewerkt. Thans woonde hij te Gent sinds negen maanden in bij Joanna vanden Haute, weduwe van apothecaris Jan Bultynck. Op 28 juni 1676 werd Impens na zijn examens als vrij meester apothecaris aanvaard.

Petrus Pauwels, fs Jan, geboren te Gent, had eerst bijna drie jaar het vak geleerd bij de Gentse apothecaris Frans Stijl. Hij legde vervolgens een attest voor d.d. 4.05.1680 van meester apothecaris Petrus Overdats te Brussel dat hem van elf maanden leertijd vanaf 10.05.1679 verzekerde. Een tweede attest d.d. 2.06.1681 werd gegeven door Jan de Mesmaker, eveneens meester apothecaris te Brussel, waardoor bleek dat hij vanaf 15.04.1680 veertien maand en twee weken bij deze laatste verbleven had.

Jan Mechelinck (Mechelinckx) had te Gent vijf jaar bij apothecaris Augustijn Cruyl gediend en vervolgens achttien maanden bij apothecaris Jacobus Lespine te Brussel (het bijgevoegd attest dateert van 9.10.1683). Mechelinck werd apothecaris op 31.08.1684. Jacobus De Suttere, fs Adrianus, had vijf jaar studie en dienst volbracht bij de drie volgende apothecarissen: bij Jacobus vande Kerchove, *pharmacopla civitatis Gandavensis*, van 12 oktober 1680 tot 13.10.1683; bij Frans Steil, *pharmacopola Gandensis*, gedurende 13 maanden en bij apothecaris Jacobus Lespine van Brussel gedurende een jaar.

II.7. Mechelen.

Voor Mechelen beschikken we in de poortersboeken over een reeks namen waarbij gelukkigerwijze door de oude opstellers ervan veelal het beroep en dus ook dat van apothecaris werd aangegeven (120). Een buitenlandse apotheker die zich te Mechelen als stedelijk apothecaris kwam vestigen is een Piëmontees. Op 17.06.1486 vestigde Sanders Azeniers, fs Manfrijn *appotekaris van Hast* (Asti) in Piëmont, zich in de stad (121). Van den Heuvel citeert hem slechts vanaf 1506 onder de naam van Sanders in de *Drie Catten* (dit is de naam van het huis) en *Alexander in de Cat in de Bafferstrate*. Door het feit dat deze auteur de poortersboeken in zijn studie niet had betrokken en hij de verschillende gegevens niet naast elkaar had weten te leggen, was hij er zich niet van bewust dat het hier om een zuiderse inwijkeling ging (122).

Op 14.06.1475 wordt Peter van Paeschen, fs Willem, *apothecarius van Lyere* (Lier) als poorter ingeschreven. Dit is de eerste apothecaris die voorkomt in de poortersboeken waarvan de eerste inschrijving dateert van 1346 (123). Nauwelijks een maand later, op 4.08.1475, schrijft Jan Ramond, fs Jan, *apothecaris van Dendermonde* (Dendermonde) zich in. Deze apothecaris is tot hier toe de oudst bekende apotheker uit die stad.

Pierre Laurý, *apothecarius van Rijsle* (Rijsel, Lille), fs Vincent, wordt poorter op 10.02.1478. Op 4.10.1489 is het de beurt van Heinric van Diest, fs Jan, *apotekaris* afkomstig van Diest (124). Zijn naam konden we tot hiertoe niet vinden in de Diestse archivalia. Wij nemen aan dat hij korte tijd na het beëindigen van zijn meesterproef de stad Diest heeft verlaten als gevolg van het weinig schitterende vooruitzicht zijn apothekerspraktijk te moeten delen met de toenmaals nog vier andere te Diest aanwezige apothekers.

(119) C. De Backer, "Twee apothekerexamens te Gent in 1676", o.c., 2-5.

(120) M. Kocken, *De gekochte Poorters van Mechelen (1400-1795)*, o.c., voortaan geciteerd als GPM.

(121) GPM, xxii, 211.

(122) R. Van den Heuvel, "Losse bladzijden uit de geschiedenis der Mechelse apothekers" in: *Mechelen en de farmacie. 50e verjaardag van de beroepsvereniging der apothekers van Mechelen. Tentoonstelling Museum voor Folklore 28 april-20 mei 1962* (Mechelen, 1962) 37. 43-46.

(123) GPM, 177.

(124) GPM, 216.

Voor de 16^{de} eeuw moeten wij nog citeren: Henric de Kempeneere, fs Petrus, *apothecaris* uit Sint-Kathelijne Waver, poorter op 20.10.1513 (125); Lysbeth van Beringen, *apothicaresse* van Thieldonck (Tildonk), poorteres op 27.01.1525 (126); Jacop de Bruyne, fs Michael, *aptekere van Antwerpen* op 17.01.1531. Deze wordt niet vermeld door Aernouts (127); Aert Thielis, fs Jan, *apptekaris van Louvene* (Leuven), poorter te Mechelen op 3.03.1550 (128).

Voor de 17^{de} eeuw zijn te noteren: Carolys Frymont uit Brussel, *appteekeer bruxelensis* poorter op 16.01.1682 (129). Over Frymont kon in de studies over de farmacie te Brussel en het Brusselse Collegium Medicum tot op heden niets gevonden worden; Adriaen Janssens, *apptecquer* afkomstig uit Lier op 18.08.1684 (130) (door Van den Heuvel slechts voor het jaar 1694 genoemd).

Van onbekende herkomst is de volgende apothecaris. Op 18.09.1467 wordt Denijs Sucquet, fs Jan, *apothecarier*, poorter (131). De naam duidt mogelijk op een Noord-Franse origine, wellicht Picardië, maar kwam in die tijd ook in Brugge voor.

Tot slot moeten wij nog de voor de Belgische farmaciegeschiedenis belangrijke apotheker Joannes Baptista Rymenans citeren onder de Mechelse inwijkelingen. Hij werd poorter op 5.08.1784, nadat hij reeds als apotheker-leerling te Mechelen verbleef sinds 1767. Hij was afkomstig van Diest (132).

De resultaten die de poortersboeken als Mechelse bron oplevert zijn toch op zijn minst verbazingwekkend. Op een totaal van 78 Mechelse apothekers die we tot nu toe reeds uit het Ancien-Régime kenden, komen nu tien nieuwe namen de Mechelse farmaciegeschiedenis voor het eerst aanvullen. In het bijzonder levert de apothecaris Sanders, alias *Alexander in de Drie Catten*, het geheim van zijn Noord-Italiaanse herkomst en blijkt hij al 20 jaar eerder dan voordien werd aangenomen, in de stad als apotheker actief te zijn geweest (133).

II.8. Nieuwpoort.

Over farmacie in het oude Nieuwpoort waren ons tot hertoe nauwelijks gegevens bekend. Alleen de naam van apotheker Antoine van den Berghe uit 1770 was in de farmaco-historische literatuur weer te vinden (134).

Van 1599 tot 1601 ging Michiel de Cock uit Nieuwpoort in de leer te Gent (zie infra).

In 1749 ontmoeten we *sieur Joannes Collet, meester apothiker der stede van Nieuwpoort*. Hij was te St.-Winnoksbergen geboren als zoon van Bonaventure Collet. Zijn vader was geboortig van *Zeggherscapple* (Zeggers-Cappel, Frans-Vlaanderen) en was poorter van St.-Winoksbergen geworden in 1697. Een familielid was de te Morbecque (Morbeke, Frans-Vlaanderen) geboren *apothicaire sieur Guillaume Ignace Collet* die te Cassel (Kassel, Frans-Vlaanderen) zijn officina had in 1752 (135).

II.9. Sint-Winoksbergen (=Bergues-St.-Winnoc).

Deze stad die thans *Bergues* heet, werd in 1667 ingenomen door Lodewijk XIV en is sinds Vrede van Aken in 1668 bij Frankrijk gekomen (136).

Hierboven zagen we dat Carolus Blomme uit St.-Winoksbergen in 1613 naar Gent uitweek en daar leerling-apothecaris werd van Joos Cooman.

Voor wat de 17^{de} eeuw betreft, ontdekten we dat apothecaris Jacques Moragie en zijn echtgenote Catherine Vermaere uit Duinkerke (Frans-Vlaanderen) na de ver-

(125) GPM, 268.

(126) GPM, xiv, xxxix, 286. Het blijft een vraag of deze vrouwen zelfstandige vrouwelijke apothecarissen waren of weduwen van apothecarissen. Beide categorieën hebben blijkbaar bestaan. Mogelijk was de *apothecersse* Anna van Pere in Diest uit 1614-1615 (SAD, Rekeningen Grote Heilige Geesttafel nr. 1471, fol. 80r.) en ook Lysbeth van Beringen een zelfstandige apotheker. In het toch groot aantal Diestse archivalia die wij nakeken hebben we geen spoor van een mannelijke apothecaris van Pere gevonden.

(127) GPM, 295.

(128) GPM, 318.

(129) GPM, 366.

(130) GPM, 367.

(131) GPM, 156.

(132) R. Van den Heuvel, "een merkwaardige Mechelse figuur uit de 18de eeuw: apotheker Joannes Baptista Rymenans (1748-1840) in: *FTB* 51 (1974) 236-267.

(133) Zie verder over Mechelen: C. De Backer, "Nieuwe...VI. Geraardsbergen, Gent, Mechelen en Sint-Gillis-Waas" in: *Farmaleuven-Info* 19-2 (1996) 25-31.

(134) L.J. Vandewiele, *Geschiedenis...o.c.*, 128.

(135) Th. Vergriete, *Indices...o.c.*, 158.

(136) Zie ook: Th. Sevens, *In Fransch Vlaanderen* (Yper, Callewaert-De Meulenaere, 1909) p.67ss.; Over het verlies van deze Vlaamse steden: *Frans-Vlaanderen ooit van gehoord?* (Poperinge, Werkgroep de Nederlanden, 1993).

koop van hun apotheek uitweken naar Gent (voor korte tijd evenwel, zonder er een officina open te houden) en daarna naar Middelburg in Zeeuws-Vlaanderen. De verkoop van de apotheek in 1655 bracht mee dat deze verhuisde naar Sint-Winoksbergen. De apotheek omvatte 449 *drooghen ende potten*. De Duinkerke apothecarissen-schatters van deze *apotekers wynckel* waren Jacob Frans de Melgar en Jacob Lamotte. Jacques Moragie verkocht ze aan zijn neef Jan Winock de la Fonteyne. Precies deze verkoop gaf aanleiding tot een proces waardoor de apotheekinventaris is bewaard gebleven samen met andere bescheiden (137).

De indices op de poortersboeken van de stad bevat een totaal van 7379 namen van nieuwe poorters die wij nakijken op de medische beroepen, in het bijzonder apothekers. Deze zijn slechts vanaf 1730 met de beroepsbenaming apothecaris na te wijzen.

Meester apothecaris François Jumné verhuisde op 10.01.1730 vanuit Diksmuide naar Sint-Winoksbergen en verwierf aldaar het poorterschap op 8.03.1732 (138). De naam Jumné is een corrupte vorm van de naam van de Spaanse stamvader van de familie, de inwijkeling Jaspar *Juminez*, poorter te Diksmuide sinds 12.08.1678 (139).

Louis Dominique Duchocquel, maître apothicaire geboortig van Saint-Omer (Sint-Omaars, Frans-Vlaanderen), zoon van Jean Louis, vestigde zich te Sint-Winoksbergen op 11.04.1731. Hij vertrok op 27.10.1740 naar Duinkerke (140).

Wij citeerden enige tijd geleden in onze bijdrage over de apothekers in de Westhoek de vrijgezel apothecaris Cornelis Stellamans uit Veurne in 1754 (141). Hij week uit naar Sint-Winoksbergen op 8.06.1754 om er te *mogen excerceren in de konste der pharmacie*. Hij was zoon van dokter Cornelis Stellamans en werd op 4.04.1755 als *vrij meester apotheker der stede* aanvaard, heel waarschijnlijk omdat de stad Veurne geen toekomst meer bood voor elke nieuwe apotheekvestiging.

Op 10.10.1770 wordt de ongehuwde Jacobus Cuvelier burger van de stad (we konden niet achterhalen waar hij vandaan kwam) en wordt in staat bevonden *d'excercer l'art de la pharmacie* waardoor hij *maître apoticaire en cette ville* wordt (142).

In ongeveer dezelfde bewoordingen zijn nog twee andere 18^{de} eeuwse apothekers opgenomen in de poortersboeken. De eerstgenoemde is zelf geboren in St.-Winoksbergen! Was hij dan voorheen met zijn ouders (of alleen) uitgeweken, of gaat het hier slechts om het ambtelijk notuleren van zijn aanvaarding in de stad als erkend apothecaris? De eerste apothecaris is Paul Winnoc Vermullen, geboren in Sint-Winoksbergen, 25 jaar oud, op 28.05.1764 aanvaard als *maître pharmacien, reconnu capable d'excercer cette fonction*, na een rekest te hebben ingediend om het examen van meester-apotheker te mogen afleggen (143). De tweede is Laurentius Hubertus Vernaelde wiens rekest op de 'acceptatie' van meester apotheker *deser stede* op 31.01.1774 *aeinveert* werd tot *excercieren de fonctie van meester apotheker deser stede* (144).

Tot slot van dit onderdeel kan ik er niet aan weerstaan de hier in feite voor het eerst opgestelde lijst der apothekers van St.-Winoksbergen te vervolledigen met de nog twee volgende namen van apothecarissen. De eerste is Carolus Claeis *coopman, meester apotheker deser stede* die op 14.08.1784 in de poortersboeken genoemd wordt, niet als inwijkeling, maar als pandhuishouder van zijn zwager (145). Dit geldt ook voor Carolus De Pauw, *coopman apotiker woonende binnen deser stede* in 1783 (146). Dat beide apothecarissen ook koopman worden genoemd en dus een dubbel beroep uitoefenen is een eigenaardig verschijnsel dat in de tweede helft van de 18^{de} eeuw in Vlaanderen geen uitzondering schijnt te zijn en dat in farmaco-historische studies nog niet is bestudeerd (147).

(137) Wij bereiden momenteel de uitgave voor van deze in het Nederlands opgestelde apotheekinventaris.

(138) *Indices...o.c.*, 127.

(139) W. van Hille, *Histoire de la famille van Hille*. Tablettes des Flandres. Recueil 4 (Bruges, 1954) 187.

(140) *Indices...o.c.*, 81.

(141) *Indices...o.c.*, 221; C. De Backer, "Apothecarissen te Brugge, Diksmuide, Nieuwpoort, Poperinge en Veurne tussen 1408 en 1784" in: *Farmaleuven-info* 21- 2 (1998) 41-45.

(142) *Indices...o.c.*, 69.

(143) *Indices...o.c.*, 240.

(144) *Ibidem*.

(145) *Indices...o.c.*, 54, deze heette Joannes Judocus de Clerck en woonde als koopman te Duinkerke.

(146) *Indices...o.c.*, 180, hij was pandhouder voor de ongehuwde Anne Marie De Pauw, geboren in St.-Winoksbergen en die naar St.-Omaars was gaan wonen.

(147) Wij kennen het voorbeeld van de Brusselse apothecaris, vettewariër en groothandelaar De Dorpere en de Deinzenaar Augustinus Claes. Deze laatste kwam zich vanuit Leuven in de kleinstad Deinze ten Zuiden van Gent) vestigen in 1782. Hij verwierf het poorterschap op 4.03.1786 en had zijn apotheek in 1790 en 1796 aan de Markt. In het bevolkingsregister van 1813 staat hij als handelaar-koopman ingeschreven, in 1818 als lakenkoopman. Wellicht sproot dit tweede beroep voort uit de niet genoegzame inkomsten die hij als apotheker genoot. In dergelijke kleinere centra kwam de laagste bevolkingslaag nauwelijks bij de dokter terecht en aldus ook niet in de apotheek. Op 7.01.1815 werd Claes burgemeester tot in 1833. Hij overlijdt op 5.10.1849. Cfr. C. De Backer, "Nieuwe...V. Deinze en Diest" in: *Farmaleuven-Info* 19-1 (1996) 6-9. Deinze wordt hier vermeld omdat zij als kleinstad een typisch voorbeeld is van een eerste apotheekvestiging in de laatste jaren van de 18^{de} eeuw. In de late Middeleeuwen en in de Nieuwe Tijden zien we dat apothekers ook de politieke ambten van burgemeester en schepen vervullen. Als voorbeeld citeren wij apothecaris Aubertijn Frenier, burgemeester van Brussel in 1459. Cfr. C. De Backer, "Gegevens over de geschiedenis van de farmacite te Brussel. Eerste onderzoeksresultaten uit het archief van het OCMW" in: *Bulletin* Nr. 89 (1995), 1-22.

(148) Met dank aan Lic. Hist. I. Verstaete en Lic. Rom. Fil. R. Ostyn die ons historiografische gegevens bezorgden met betrekking tot de beide Tieltsche archieven: het stadsarchief en het archief van de Sint-Pietersparochie en het Decanaat Tielt; A. Wijffels, *Inventaris van het archief* (Tielt, 1976); F. Hollevoet en R. Ostyn, *Inventaris van het archief van de Tieltsche Sint-Pietersparochie en het decanaat Tielt* (Tielt, 1989).

(149) R.A. Tanghe, *De poorters van Tielt van voor 1550 tot 1614* (Tielt, 1985) 33; P. Vandepitte, *De stadsfinanciën van Tielt vanaf de regering van Filips II tot het begin van de Oostenrijkse periode 1557-1718* (Tielt, 1966) 32; Stadsarchief Tielt (=SAT), nr. 1721 (originele oorkonde); SAT nr 1323, ff. 3r en 71 r.; J. De Vriendt, "Het hospitaal of klooster der Alexianen (XIIIe-XIVe eeuw)" in: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk* XV (1936) 213-249, met name 241.

(150) C. De Backer, "Nieuwe...II. Assenede, Dendermonde, Mechelen, Ninove, Sint-Truiden en Tielt" in: *Farmaleuven-Info* 18-1 (1995) 7-12; Id., "De apothekers van Tielt", in: *Gedenkboek bij het honderdjarig bestaan van de Apothekersvereniging voor Kortrijk en Omliggende 1895-1995* (Kortrijk, 1995) 103-105.

(151) Wij wijzen hier terloops op de publicaties van apr. D.A.H. Van Bastelaer (1823-1907), een voorvechter en verdediger van de waarden van het apothekersberoep, die zich steeds terecht in de loop van de zijn leven tegen deze gang van zaken heeft verzet. Zie ook: over Van Bastelaer: L.J. Vandewiele, *Geschiedenis...o.c.*, 274.

(152) SAD 125, fol. 71r : *Gegeven xv martij binnen desen jaere Meester Jan van Gheele apothekaris van een boefken gelegen bij Albeyligen poerte aldaer die eertmoelen staet x [=10] karol [us]. G [ulden]*.

(153) Ibid., fol. 46v. Als belasting op een huis moest Jan van Gele 8 Rijngulden betalen.

(154) Voor de omstandigheden zie: E. Van Autenboer, "De schutters en ambachtslieden van Diest in 1569" in: *Vlaamse Stam* III (1967) 277-294.

(155) SAD 23, fol. 172r-173v.

(156) Peeter van Gheele *medecijn doctuer* werd als fugitief gezocht in 1568. Uit een bundel behorende tot het archief van de Raad van Beroerten en geciteerd door Van

II.10. Tielt.

Tielt is een van de kleinere steden, die evenals Diest en nog anderen, zich in de loop van de Moderne Tijden en de Nieuwste Tijd zich niet verder ontwikkelde tot een grootstad, maar daarentegen toch wel een interessante geschiedenis heeft (148). Reden genoeg om hier ook ter plekke archiefonderzoek te gaan verrichten. Tielt kende van 1613 tot 1622 apothecaris Gabriel Bultinck gevestigd in het huis *de Halve Mane* aan de Markt tussen het huis genaamd *den Fransche Scild* en het huis van de chirurgijn Salomon Marx. Bultinck was in 1613 als inwijkeling samen met zijn vrouw Catharina Pantin uit Brugge gekomen. In 1622 verkocht hij aan de Hospitaalzusters zijn huis, betaalde voor afzittende poorterie en vertrok terug naar Brugge waar hij rond 1625 overleed (149). Na hem vonden we tot in de 19^{de} eeuw geen apothekers meer te Tielt (150). Chirurgijns en cumulerende apotheekhoudende artsen vulden de leemte op (151).

III. Emigratie.

In het hiernavolgende tweede luik van onze bijdrage geven we drie gevallen van emigratie op het einde van de 16^{de} eeuw, en dit wegens politieke en godsdienstige redenen. In de farmaco-historische literatuur is tot op heden geen aandacht aan deze vorm van migratie in de Zuidelijke Nederlanden gegeven.

III.1. Van Diest naar Keulen (Köln).

Meester Jan van Ghele (Gheele, Gele), fs Jan, was *apothekaris* te Diest tussen 1544 en 1568. De eerste vermelding van zijn naam met de beroepsaanduiding *apothekaris* dateert van 15.03.1544 (152). Van 23.09.1558 dateert een ander citaat: *meester Jan van Gele apothecaris, natuerlick sone wijlen meester Jans van Ghele* (153).

Op 27.02.1568 had de hertog van Alva, Jan de Greve, drossaard van Brabant, naar Diest gezonden om er een onderzoek te doen naar de gevluchte burgers die betrokken waren geweest bij de rebellie en ongeregelde heden in de stad (154). Een lijst van deze *fugitieven*, 98 in aantal, was meegegeven (155). De personen in kwestie werden publiekelijk gemaand zich binnens een bepaalde termijn persoonlijk te komen verantwoorden. Als nummer 44 van de lijst staat Jan van Ghele *apothecaris* vermeld, naast o.a. Anthonis Reyniers alias Goitsenhoven *barbier* (nr. 65), Peeter van Gheele *medecijn doctuer* (nr. 75) en Jan Cranen *medecijn* (nr. 83) (156). Wat precies de latere lotgevallen waren van de apothecaris, hebben we niet kunnen vinden bij Verheyden; hij wordt er vermeld zonder beroepsopgave en de strafmaatregel is er niet opgegeven (157). Hij is in elk geval niet weer te vinden als apothecaris-uitwijkeling naar het Noorden (158). Van Autenboer bericht dat er in totaal 13 Diestse oproerlingen werden opgehangen terwijl er 130 werden verbannen en hun bezit verbeurd verklaard werd. In de ledenlijst van de kramers gepubliceerd door deze auteur, staat de apothecaris vermeld als *meester Jan van Ghele*. Apothecaris Jan van Ghele had uit zijn huwelijk met Mariken Soers een zoon: Lucas van Ghele, kramer gespecialiseerd in laken en andere stoffen (159).

III.2. Van Turnhout naar Londen.

Apothecaris Geeraerd Sanegreyn (Zanegreyn, Sanegrains) was gevestigd op de Potmarkt te Turnhout. Hij wordt in de archiefstukken apothecaris en zelfs ook chirurgijn en barbier genoemd. Hij was de zoon van vlaskoopman Lucas Sanegreyn en Jozijne van der Vaeren Jansdochter. Vóór 26.12.1560 is de apothecaris getrouwd met Anna Mertens. Deze was toen weduwe van de apothecaris Monulphus Cornelii alias van Hoel, overleden in 1552 en waarvan ze drie dochters had. Van Sanegreyn weten we dat hij in 1563 de huisjes van de ommegang schilderde. In de periode der troebelen stelde Sanegreyn zich daarenboven op als hervormingsgezinde. Hij verstreekte logies aan predikanten en woonde hun preken bij. Op 19.10.1568 werd hij door de Raad van Beroerten op deze beschuldigingen voor eeuwig verbannen en werden al zijn goederen aangeslagen. Geeraerd Sanegreyn emigreerde naar Londen en hertrouwde daar op 3.01.1571 met Agnete Jacobs, weduwe van een zekere Hans Bachts. Ondertussen was zijn echtgenote Anna Mertens al vóór 31.10.1570 te Turnhout overleden (160).

III.3. Van Tienen naar Vlissingen.

In een recente bijdrage vroeg de recentelijk overleden Wittop Koning aandacht voor een reeks Antwerpse apothekerspotten die te Vlissingen werden opgegraven achter de voormalige apotheek van Reinier van den Putte (werkzaam rond 1584). Uit het opschrift van zijn grafzerk in de Vlissingse Sint-Jacobskerk, blijkt dat hij in 1534 te Tienen geboren werd en overleed te Vlissingen op 31.03.1616. Zijn echtgenote was de Leuvense Janneken Zeleers (1558-1600). De fameuze botanicus en geneesheer Mathias de l'Obel of Lobelius, heeft Reinier van den Putte persoonlijk gekend. Deze wordt namelijk door hem in zijn boek *Leytsman ende Onderwijser der Medicijnen* uit 1614, bijzonder geroemd om zijn kruidtuin en officina (161). De Tiense apothecaris Reinier van den Putte was tijdens de periode der godsdienstroebelen vanuit Tienen naar Vlissingen uitgeweken. In de *Biografische Index* wordt hij, samen met zijn te Tienen geboren zoon Pieter (†1655) enkel als Vlissingse apothecaris vermeld. Verkeerdelijk wordt zijn overlijdensjaar als geboortjaar opgegeven (162).

IV. Besluit.

De poortersboeken van onze steden zijn een belangrijke bron voor de geschiedenis van de farmaciebeoefening. Ze werden tot hiertoe (met uitzondering van Regina Aernouts en onszelf) nog niet gebruikt in het farmaco-historisch onderzoek betreffende de Zuidelijke Nederlanden. Het groter worden van het bestand van nieuw gevonden personen corrigeert in eerste instantie het aantal apothekers van een bepaalde stad naar hoger toe.

Als wij de hierboven gevonden gegevens bekijken zien we dat de immigratie van apothekers uit Italië en uit Frankrijk volledig onbeduidend is voor de periode 1200 tot 1500. In de 16^{de} eeuw is immigratie uit Italië, Portugal en Duitsland slechts in zeer geringe mate vast te stellen. Deze enkele immigranten laten zich al gauw opslorpen door de plaatselijke bevolking. De Portugese naam de Sousa bijvoorbeeld wordt al vlug vervlaamst tot De Sosse! In de belangrijke laatmiddeleeuwse stad Mechelen vinden we op het einde van de 15^{de} eeuw slechts één

Autenboer lezen we dat een der grote aanstokers van de rebellie de *medecyn en pisbesiender* meester Peeter van Gheele was. Hij was lid van het kramersambacht waartoe dus ook de apothecarissen behoorden. Dank zij Govaert van Stryrode alias Kenneke, die van beroep organist van Sint-Sulpitiuskerk was en tevens zakdrager of lossier der schepen, kon Peeter van Gheele ongemerkt, in een zak verstopt, door hem naar het schip van de Mechelaar Floris Beeldekens gebracht worden!

(157) A.L. Verheyden, *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)* (Bruxelles, 1961) 426, nr. 10876.

(158) A.I. Bierman, M.J. van Lieburg en D.A. Wittop Koning, *Biografische index. o.c.*; M. Van der Eycken, *Ziekenzorg te Diest van de 12^{de} tot de 18^{de} eeuw*. Dietsche Chronycke 1 (Diest, 1979), 44, noemt Jan van Geel een der hoofdfiguren van de rebellie te Diest maar noemt hem echter verkeerdelijk een barbier. Ook in andere steden zijn apothekers als Calvinisten of rebellen geconfronteerd geworden met Alva's Bloedraad. De Gentse apothecaris Nicolaes de Zadelaere werd zelfs onthoofd op 20 februari 1568 te Koekelberg. Zie: J. Scheerder, "Documenten in verband met confiscatie van roerende goederen van hervormingsgezinden te Gent (1567-1568)" in: *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* t. CLVII (1991) 125-245, m.n. 163 en 208; C. De Backer, "Nieuwe...VI. Brugge, Gent, Mechelen en Sint-Gillis-Waas" in: *Farmaleuven-Info* 19 (1996) 25-31. In Kortrijk kreeg apothecaris Jan Coelembier last. Zie B. Mattelaer, "De nering van de H.H. Cosmas en Damianus in Kortrijk van 1448 tot 1815" in: *Bulletin* nr. 89, jg. 44 (oct. 1995) 23-38; *Gedenkboek...Kortrijk, o.c.*, (Izegem, 1995) 9-10. Voor Roermond kennen we het geval van de vermogende apothecaris Hendrick van der Smitzen. Zie J.G.C. Venner, "De beeldenstorm in Roermond", in: *Roermond stad met verleden. Negen hoofdstukken over Roermondse geschiedenis* (Roermond, 1983) 43-102. A.L. Verheyden, *Le Conseil des Troubles...o.c.*, 155, nr. 3480, geeft nog andere veroordeelde apothekers uit Noord en Zuid op, o.a. Jehan Descrolieres uit Halle die geëxecuteerd werd.

(159) SAD, handschrift van de familie Van Goedenhuyse.

(160) E. Van Autenboer, "Uit de

geschiedenis van Turnhout in de 16^{de} eeuw : Voorbereiding, uitbarsting en gevolgen van de Beeldenstorm (1566) (2e deel)" in: *Taxandria, Nieuwe Reeks* XLI (1968) m.n. 116-117 en 263.

(161) D.A. Wittop Koning, "Een serie majolica apothekerspotten uit de bodem van Vlissingen" in: *Antiek* 27 (1992) 79-81. Zie ook : Id., *Compendium voor de Geschiedenis van de Pharmacie van Nederland* (Lochem/Gent, 1986) 92.; Id., "De beoefening van de geschiedenis van de farmacie in de Nederlanden. Een vergelijking van de stand van het onderzoek" in : *Pharmaceutisch Weekblad* 129 (1994) 740-746, m.n. 745.

(162) A.I. Bierman, M.J. van Lieburg en D.A. Wittop Koning, *Biografische index...o.c.*, 74 nr. 2792.

(163) Enkele studenten die aan de K.U. Leuven het keuzevak *Geschiedenis van de Farmacie en het Geneesmiddel* volgden, schreven een kleine monografie over de beoefening van de farmacie in hun streek toen daar voor het eerst officina's werden geopend. Deze aspecten van de nieuwste farmaciegeschiedenis zijn des te interessanter omdat bijvoorbeeld in een paar gevallen de herinneringen konden worden opgetekend van de eerste ter plaatse gevestigde (en nu gepensioneerde) apothekers uit de jaren 40 of 50.

immigrant in de persoon van Sander Azeniers.

De immigratie betekent dus slechts een weinig belangrijke factor voor de aanwezigheid van apothekers in onze streken. De gegevens over apothekers die ik sinds 1974 in de meest verschillende bronnen verzamelde, bevestigen dit duidelijk. De hoger geciteerde apothecarissen Petrus de Monpellier te Brugge in 1284 en Martin van Sycleer van Pavijs te Gent in 1377 zijn dus eerder te beschouwen als zeldzame gevallen.

De zogenaamde 'generatio spontanea-thesis' kon ik zelf tot hertoe niet documenteren. De evolutie-thesis blijft haar groot belang behouden. Wat men ook kan merken, is dat in de tweede helft van de 18^{de} eeuw het aantal apothekers zeer toeneemt en daardoor ook de mobiliteit. De steden garandeerden aan deze nieuwkomers niet altijd meer een zekere en probleemloze plaats en inkomen. Deze situatie werd dan opgelost door een uitzwerven naar kleinere steden of centra. Opmerkelijk genoeg zal zich in de tweede helft van 20^{ste} eeuw, en dan versneld na Wereldoorlog II, ook een uitzwerming naar de dorpen en het platteland voordoen. Uiteindelijk zal de uitdijning stilaan tot stilstand komen en bedwongen worden door allerlei juridische maatregelen. De geschiedenis van deze nieuwe vestigingen is bijzonder interessant voor onze farmaciegeschiedenis, maar dat is een ander hoofdstuk (163).



Bijlage. Alfabetische lijst der geciteerde apothecarissen.

Hierin werden alle in deze bijdrage, zowel in de tekst als in de voetnoten en literatuur, genoemde namen opgenomen. Na de familienaam en voornaam komt de plaats van herkomst (of standplaats), de plaatsen waar de leertijd werd volbracht en tenslotte de vestigingsstad. Tussen deze twee plaatsen komen één of meerdere locaties die de studieplaatsen vertegenwoordigen. Bij plaatselijke apothecarissen volgt alleen de vestigingsplaats.

De afkortingen zijn: Aa: Aalst; A: Antwerpen; B: Brussel; Bg: Brugge; BSW: Bergues-St.-Winnoc D: Diest; Du: Dunkerque; G: Gent; L: Leuven; M: Mechelen; N: Nieuwpoort. Een vraagteken beduidt dat we niet weten waar de apothecaris vandaan komt. De namen voorzien van een * zijn apothekersknechten. Bijvoorbeeld, Pauwels, Petrus: G – G – B – B – G, betekent dat apothecaris Petrus Pauwels afkomstig is van Gent, te Gent en daarna te Brussel bij twee onderscheiden leermeesters gestudeerd heeft en zich tenslotte in Gent vestigde. Voor de data en de jaartallen zal men in het betreffende onderdeel, in dit geval Gent, moeten zoeken.

Azeniers, Sander (Alexander): Asti (Piemont) – M
Belincx, Adriaen: Bergen-op-Zoom – A
Berghe, Antoine van den – N
Berghe, Franchois vanden : G – Assenede – G – G
Beringen, Lysbeth van – Tildonk – M
Bertrand, Jean Baptiste: Aa – B
Berwouts, Coenraet: Hoegaarden – A
Bie, Norbertus Jacobus de - : Lier – A
Blomme, Carolus: BSW – G
Boelaert*, Constantinus: Ieper – G

Bonble, Guillaume: G
Bosch, Jean Gabriel vanden - : Spa – B
Bosschere, Cornelis de - : ? – G
Bouchier, Georgius: Bg – G
Bourgois, Franciscus: G – G – Maastricht – G
Brant, Henric: Arnhem
Brassins, Leonardus: Traiectum (=Maastricht of Utrecht)
Breugel, Heindric van - : G
Breugel, Pieter van - : Venlo – G
Breydel, Joachim: G
Brucqué, Franciscus de - : B – D

Brugghe, Elias vander - : G – G – Lille – A – B
 Brunsewyc, Diederick van - : Utrecht – Bg
 Bruyne, Jacop de - : A – M
 Bryppio, Josepho de - : Milano – A
 Bultinck, Gabriel: Bg – Tiel – Bg
 Bultinck (Bultynck), Jan: G
 Buyck, Pieter: G
 Caroli, François: Mons – B
 Castele, Jan van den - : G
 Caus, Dominicus: Aa – G
 Claes, Augustinus: L – Deinze
 Claeis, Carolus: BSW
 Claeysman, Christianus: G
 Claphouwers, Marcus Antonius: Köln – A
 Clippeleir, Jean François de - : Zele – B
 Cobbe, Andries: 's-Hertogenbosch – A
 Cock, Michiel de - : N – G
 Coelmbier, Jan: Kortrijk
 Collet, Joannes: BSW – N
 Collet, Guillaume Ignace: Morbecque – Cassel
 Cooman, Jacop de - : G
 Cooman, Judocus: Assenede – G – B – Paris – G
 Coppenole, Hector Josephus van - : Oudenaarde – G
 Coppin, Henri: Du
 Coppin, Jacques: Du
 Corneli alias van Hoel, Monulphus: Turnhout – London
 Corte*, Petrus François de - : Diksmuide – G
 Cruyl, Augustijn: G – Lille – G – G
 Cupere*, Pauwel de - : Vinderhout – G
 Cuvelier, Jacobus: ? – BSW
 Damiens, Christoffel: Arras – A
 Dassonville, Gilles: Lille
 Daubioul, Louis Bernard: Genappe – G
 David, Adrianus: M – A
 Demoulin, Jean François: Gembloux – B
 Descrolieres, Jehan: Halle
 Desmares*, Jean Emmanuel: L – B
 Desmaret, Antonis: M – A
 Destrooper, Jean François: Lokeren – B
 Dhont: zie De Hondt
 Dielen, Pieter van - : Gelderland – B
 Dielkens, Merten: Halle – A
 Diest, Henric van - : D – M
 Dorpel, Guillaume de - : zie De Dorpere
 Dorpere, Guiliam de - : Bg – B
 Driessche, van - : G
 Dubuysson, Pierre: Paris
 Duchocquel, Louis Dominique: St.-Omer – BSW
 Dysenbart jr, Jacques: Ath – G
 Fabre, Philippe Joseph: Mons – B
 Foncier, Jacques François: Aa – B
 Fonteyne (Fontaine), Jan Winock de la - : BSW
 Fraguier, Claude: Paris
 Francken, Joos: Beringen – A
 Frenier, Aubertijn: B
 Frymont, Carolys: B – M
 Gheele (Ghele), Jan van - : D – Köln
 Gijsbregts, Guiliam: A
 Gillis, Joannes: Tienen – B
 Gilman, Hyacinth: Cornelimünster – B
 Goormachtich* (Goormachtig), Andreas Daniel: Bg – G
 Grondonne, Alexandre: B
 Guillet, Pieter: G
 Grau, Dominicus de - : M – A
 Grave, Philippus de - : G – A – G
 Hamer, Josse d' - : G – B
 Hamer, Laurentius Josephus de - : B – G
 Hannesoet (Hannefoet) apothecarius: G
 Hauwegem, Petrus: G
 Helvort, Jacques van - : ? – A
 Huegens, Dierck: L
 Heukens, Jan: G – A
 Heyndricke, Jan Baptiste: St.-Omer
 Hondt, Baudewijn de - : Temse – G
 Hullens, J.: Sint-Truiden – B
 Huygens, Jacob: L
 Impens, Anthonius: ? – G – B – G
 Inghelrans, Jan: M – A
 Isenbaert, Charles: Bg – B
 Isselstein, Louis Ferdinand: Averbode – B
 Jacobs, Franciscus Cornelius: Lokeren – G
 Janssens, Adriaen: Lier – M
 Janssens, Govaert: G
 Jumné, François: Diksmuide – BSW
 Kempeneere, Henric de - : Sint-Kathelijne-Waver – M
 Kerchove, Symoen van de - : G
 Kerchove, Jacobus van de - : G
 Lamotte, Jacob: Du
 Lamsoete, Johannes: G
 Lamzoete, Jan: zie Lamsoete, Johannes
 Landtwin, Adriaen: M – A
 Lanvijn, Adriaen: zie Landtwin
 Laury, Pierre: Lille – M
 Lauwers, Abraham: A
 Leestmans, Jean-Pierre: Hoogstraten – B
 Ledivin, Jacques*: M – B
 Lefer, Anthone: G – A – B – G – G
 Lespine, Jacobus: B
 Liederden, Jan van - : Tournai – A
 Limelette, Thomas Joseph: Namur – B
 Lottin, Pierre: Seclin – G
 Maeckelaere, François de: Bg
 Man, Hieronymus: B
 Mariot, David: Sedan – B
 Mechelen, Wyncelijn van - : A
 Mechelinck (Mechelincx), Jan: G – B – G
 Melgar, Jacob Frans de: Du
 Meers, Anthonius: Maastricht – D
 Meert, Josse Antoine: Aa – B
 Melbeek, Joannes van - : Lummen – D
 Mesmaker, Jan de - : B
 Moormeester, Gillis de - : Dülken – A
 Moormeester, Jan de - : G
 Montpellier, Petrus apothecarius de - : Montpellier – Bg
 Monts, Andries: B – G
 Moragie, Jacques: Du
 Muelen, Johannes vander - : B – G
 Neef (Neve), Joannes Baptista de - : ? – G – Lille – G
 Neyts, Joannes*: L – B
 Overdats, Petrus: B
 Paesschen, Peter van - : Lier – M
 Palet, Antoine: Mons – A
 Parijs, Judocus: ? – A
 Pauw, Carolus de - : BSW
 Pauwels, Petrus: G – G – B – B – G
 Peeters, Arnoldus Christianus: Houthem bij Valkenburg – D
 Peeters, Jan: M – G
 Petrus, apothecarius de Montpellier, zie: Montpellier
 Persoons, Antonius: M – A
 Philippi, Nicolas François: Fontaine l'Evêque – B
 Piens, Benoît: Aa – Du – ?
 Putte, Reinier van den - : Tienen – Vlissingen
 Quertia, Giovanni: Cremona – A
 Ramond, Jan: Dendermonde – M
 Ranson, Simon: Namur – B
 Remy, Gillis: Douai – G

Robert, Jacques: Urbino – A
 Roren, Adriaen van - : 's-Hertogenbosch – A
 Rymenans, Joannes Baptista: Diest – M
 Saeys, Philipp: A
 Saeys, Pieter: A – G
 Sanegreyn, Geeraerd: Turnhout – London
 Scheirlynck, Jan Baptist: G
 Scricck, Cornelis: Cambrai – A
 Serain: zie Serrains
 Serrains, Joost: G
 Serrains, Joost: G
 Serruus, Jean Guillaume: Oostende – G
 Simoens: Oudenaarde – G
 Sleytanus, Arnout: Köln – A
 Smidt, Pieter de - : B – A
 Smitzen, Hendrick van der - : Roermond
 Somer, Lievin de - : Dendermonde
 Somere, Lucas de - : zie Zomer
 Spithael, Petrus van - : M – A
 Stas, Paul*: Aa
 Steene, Boudin vanden - : G
 Stellamans, Cornelis: Veurne – BSW
 Stevens, Pieter: Baaigem – G
 Steil, Frans: G
 Stijl: zie Steil
 Sucquet, Denijs: ? – M
 Sutter (Suttere), Jacobus de - : ? – G – G – B – G
 Swaen, de – apothekersgeslacht, Du

Sycleer van Pavije, Martin van - : – G
 Thielens, N.: G
 Thielis, Aert: Leuven – M
 Vandriessche, Judocus: G – G – St.-Omer – G
 Vastenhaven, Jan: G
 Verhulst, Baudouin: Bg – B
 Vermullen, Paul Winnoc: BSW
 Vernaelde, Laurentius Hubertus: BSW
 Verplancke, Daneel: Bg
 Verplancke, Guillaume: Bg
 Vile Noeve van Sent Symoers, Jan de - : G
 Villeneuve: zie Vile Noeve
 Vinckenborch Dirck: Alkmaar – A
 Viseur, B.: Lille
 Vissenaken, Frans van - : Tienen – A
 Vogel, Peter de - : 's Gravenhage – A
 Vos, Heesijche: Kender – B
 Vos, Guilielmus de - : B
 Vos, Gillius Dominique de - : Leeuwarden – B
 Vos, Jean-François de - : A – B
 Willemse, François Louis: Deschel – B
 Witte, Conrad de - : Leuven – A
 Winder, Jacques de - , zie: de Winde
 Wuestwinckele, Dionisius van - : Bg – G
 Zadelaere, Nicolaes de: G
 Zinnicq Francoys van - : B
 Zutter, Jan Baptist de - : G
 Zomer, Lucas de - : G

Samenvatting.

Aan de hand van poortersboeken en de meest diverse archivalia is te zien dat de immigratie van apothecarissen uit Italië en Frankrijk, die vroeger als eerste factor aanzien werd voor hoe apothekers hier te lande kwamen, werkelijk minimaal is. Alleen twee Italiaanse en twee Franse apothecarissen zijn nawijsbaar voor de periode 1377 tot 1500. De evolutiethesis is daarentegen altijd zeer belangrijk geweest en hierbij is een grote mobiliteit tijdens de leerjaren kenmerkend. De 18de eeuw betekent inzake mobiliteit het begin van een uitzwerming naar kleinere centra. De vastgestelde migratie tijdens de 16de eeuw is te wijten aan godienstige en politiek-economische factoren.

Résumé.

Les registres communaux répertorient les nouveaux bourgeois, ainsi que les archives les plus diverses démontrent que l'immigration d'apothicaires (français et italiens), perçue comme une des trois thèses expliquant la présence d'apothicaires dans nos régions, est insignifiante. On n'a pu trouver que deux apothicaires français et deux Italiens entre 1377 et 1500. La thèse concernant l'évolution du métier est par contre très importante et est documentée par une grande mobilité durant les années d'apprentissage. Le 18e siècle représente en ce qui concerne la mobilité, le début de l'établissement des officines dans les petits centres. L'émigration du 16e siècle fut causée par des facteurs religieux et politiques.

Summary.

The municipal records are important sources for the migration and mobility of the apothecaries from the 13th to the 18th century. They prove that immigration from Italy and France, formerly regarded as the first factor for the presence in our country of pharmacists, was minimal. Only two Italian and two French pharmacists from 1377 unto 1500 could be traced. The second thesis concerning the evolution of the profession, the so called mercer-theory, is on the other hand very important. Mobility is here a really substantial component because of the apprentice years. The 18th century represents a growing settlement in small locations. The emmigration of the 16th century were occasionated by religious and political factors.

Prof. dr. Christian De Backer
 Geschiedenis van de Farmacie en van het Geneesmiddel
 Faculteit Farmaceutische Wetenschappen, K.U.Leuven
 Privé: Speureweg 21, B-9830 St.-Martens-Latem (België).

MODERNE KENNISVERGARING

J.B. van Gelder

Tot voor kort was men bij het verzamelen van wetenschappelijke gegevens vrijwel uitsluitend aangewezen op gedrukte werken. Als voorbeeld zou ik hier willen noemen de talrijke bibliografieën. Vaak zijn deze zo kostbaar dat het voor een particulier niet erg zinvol is deze zelf aan te schaffen, zodat men ten rade dient te gaan bij een universiteitsbibliotheek.

Nu computers betaalbaar zijn geworden en de toegang tot het internet vrij eenvoudig valt tot stand te brengen, blijkt dat men in een groot oerwoud van gegevens terecht komt. Het internet wordt voor zoveel toepassingen gebruikt, dat men alvorens er goed gebruik van te kunnen maken een verzameling van internet-adressen dient op te bouwen. Door deze korte inleiding wil ik trachten enige praktische adviezen voor de verzamelaars van kennis en eventueel objecten op farmaceutisch-historisch gebied aan te reiken.

Het is aardig om een idee te vormen hoe talrijk de informatiebronnen via internet zijn om eerst eens de entree «Startpagina.nl» te openen. Het lijkt mij raadzaam vooral in de beginfase uw nieuwsgierigheid te beperken tot maximaal 2 uur dolen door dit gebied.

Zelf heb ik onder favorites een groot aantal adressen aangelegd. Na verloop van tijd bleek echter dat maximaal 10 % hiervan echt regelmatig wordt toegepast. Het is daarom raadzaam het aantal goed in de gaten te houden en regelmatig adressen te schrappen uit het bestand.

Tip : Als een adres niet exact bekend is, bijvoorbeeld omdat de extensie is vergeten, dan kan men het via «Startpagina.nl» vaak toch nog vinden.

Enkele praktische adressen op het gebied van boeken zal ik u hier geven:

NVVA.nl : Een algemeen adres van de Nederlandse Vereniging van Antiquaren.

Hier vindt men talrijke gegevens omtrent antiquariaten zoals catalogi, data van congressen en beurzen en natuurlijk ook een totaalbestand van de antiquaren, voor zover zij hieraan deelnemen. Bovendien kan men via dit adres ook toegang verkrijgen naar antiquaren in andere landen.

Enkele andere goede adressen zijn :

Bibliofind

Antiqbooks.com

www.abaa.org : Antiquarian booksellers Association of America

www.quaritch.com en doorklikken naar Bibliopoly.

Beide laatste adressen geven veel gegevens over kostbare/zeldzame werken.

Wil men iets weten over de zeldzaamheid van een werk dan moet gezocht worden hoeveel exemplaren er beschreven worden in de grote bibliotheken. Vaak worden bij de beschrijvingen ook de collaties weergegeven. Dit is handig als men een werk uit eigen collectie wil onderzoeken.

Enkele belangrijke adressen op dit terrein zijn :

www.loc.gov Library of Congress

www.ic.uva.nl/uvainbel

opc.uva.nl

www.konbib.nl

Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Deze vier adressen geven tal van verbindingen naar diverse grote bibliotheken.

Wil men kennis verzamelen omtrent grote veilingen dan zijn de volgende adressen handig:

www.christies.com

www.sothebys.com

www.gazette-drouot.com

www.moniteur.net

Tot slot zal ik nog een aantal adressen noemen die praktisch zijn bij de beoefening van geschiedenis van de farmacie:

www.pharmacy.wisc.edu/aihp/index.html

American Inst. for the History of Pharmacy

www.bshp.org

Brit. Soc. for the History of Pharmacy

www.dggp.de

German Soc. for the History of Pharmacy

www.histpharm.org

Int. Soc. for the History of Pharmacy

www.pharmaziegeschichte.de

www.deutsches-apotheken-museum.de/

pharmacy museum

Dit aantal adressen kan onbeperkt worden uitgebreid. Het is echter niet noodzakelijk om steeds meer adressen te verzamelen, omdat veel van de hiervoor vermelde adressen reeds vele verbindingen naar andere vergelijkbare instellingen geven. Toch nog enkele medische musea.

Adler Museum of Medecine

sunsite.wits.ac.za/mus/adler.htm

Alabama Museum of the Health

www.uab.edu/historical/museum.htm

History of the American Red Cross

www.redcross.org/hec/

Museum of Medical Research NIH

www.nih.gov/od/museum/

Ditrick Medical History Center

www.cwru.edu/artsci/ditrick/home.htm

Florence Nightingale Museum

www.florence-nightingale.co.uk/

Belgische Museum voor Radiologie

www.smd.be/museum/index.html

Public Health Museum of Massachusetts

www.publichealthmuseum.org/

The German Museum of Pharmacy

www.deutsches-apotheken-museum.de/

Museum of Health and Medical Science

www.mhms.org/

History of Pharmacy Museum University of Arizona

elixir.pharmacy.arizona.edu/museum/

Danish Museum for the History of Medicine

www.stenomuseet.dk/english.htm

The Lloyd Library and Museum

www.libraries.uc.edu/lloyd/index.htm

Virtual Museum of the Iron Lung

members.nbci.com/lungmuseum/welcome.htm

Museum of Questionable Medical Devices

www.mtn.org/quack/index.htm

Every Man His Own Doctor Museum

www.librarycompany.org/doctor/everyman.html

Museum of the History of Science

www.mhs.ox.ac.uk/index.htm

The Mütter Museum

www.roadsideamerica.com/attract/PAPHlmut.html

The National Museum of Civil War Medicine

www.civilwarmed.org/

Bibliotheca Pharmaceutica Antverpiensis

www.kava.be/bib/index.html

of gewoon www.kava.be op bibliotheek klikken.

EEN BEZOEK WAARD: HET MUSEUM VAL-DE-GRÂCE IN PARIJS

Hugo Leupe

Dit mooie en minder gekende museum is voor ons apothekers de moeite waard. Het is gelegen in de Rue St. Jacques naast de gelijknamige kerk. Dit museum maakt deel uit van het militaire hospitaal, en van de Ecole d'Application du Service de Santé militaire. De kerk ernaast is alleen open op zondagvoormiddag en is een nabootsing van St.-Pieters van Rome. De kerk en het hospitaal dateren van 1620 en zijn gesticht door de zusters benedictinessen van de abdij van Leval-profond. De kerk is gebouwd door de moeder van Lodewijk XIV, koning Anna van Oostenrijk. In 1793 werd het klooster een militair hospitaal. In 1974 heeft men er een ultramodern militair hospitaal naast gebouwd. Het museum wordt nu uitgebaat door militairen in burger.

Het is een enig mooi museum van militaire en chirurgische geneeskunde en toont de moed van de legerdokters met een collectie van schedelboren, spalken, prothesen in oorlog, ambulances en ander medisch materiaal. Ze tonen ook voorbeelden van operaties van verminkingen te velde.

We zien er een maquette van een ambulancevliegtuig, een ambulance hippomobile met paarden, enz.

Men roemt er dokter Ambroise Paré en apr. Antoine Parmentier, de apotheker van Les Invalides, die door de aardappelteelt Frankrijk redde van de hongersnood. We zien er een boekje van hem met recepten van aardappelen zoals van aardappelbrood.

Maar voor ons apothekers is het museum dubbel interessant want we zien er de enig mooie collectie van apothekerspotten en kunstvoorwerpen van dokter Debat (1882-1956). Hij bezat een zeer rijke collectie van Franse en Italiaanse apothekerspotten, urinalen zoals de bourdaloue voor dames, clisteerspuiten, scarificateurs om huidstreepjes te trekken, papflessen, microscopen, een sluitgewicht van 40 cm hoogte, een houten crachoir van 1 m grootte voor gans de zaal, een seringue auto-injectante d'atropine tegen gifaanval en een mooie vizel van 1614 met de inscriptie in het Latijn «alleen de verstandige mens gebruikt de medicijnen met verstand» (Bijbel, Eccl. 39).

Daarna steken we de Rue de l'Observatoire over en gaan naar de faculteit van de farmacie van Parijs: Rue de l'Observatoire 4.

We worden er verwelkomd in de tuin door twee standbeelden van apothekers: apr. Parmentier (1737-1813) en apr. Vauquelin (1763-1829), ontdekker van chroom en gekend professor. Het museum van de faculteit is alleen te bezoeken na afspraak.

Het museum Val-de-Grâce is te bezoeken na afspraak : tel. 0033-01.40.51.51.94 iedere namiddag behalve op maandag. We zijn er zelfs binnengeraakt zonder afspraak: een vriendelijk vraagje volstond. Misschien is dat een idee voor een groepsuitstap voor apothekers ?



LE MUSEE VAL-DE-GRÂCE À PARIS

Hugo Leupe



Ce beau musée méconnu possède un grand intérêt pour les pharmaciens. Il est situé rue Saint Jacques à côté de l'église du même nom. Il fait partie de l'Hôpital militaire et de l'Ecole d'application du Service de Santé de l'Armée. L'église construite sur le modèle de Saint Pierre de Rome n'est ouverte que le dimanche matin. Eglise et hôpital datent de 1620, prises en charge par les sœurs bénédictines de Le Val Profond. L'église est bâtie suite au vœu d'Anne d'Autriche, mère de Louis XIV. Le couvent devient hôpital militaire en 1793. En 1974 on a construit un hôpital des armées ultramoderne tout à côté. Le musée est dirigé par des militaires en civil. C'est un excellent musée de médecine militaire et chirurgicale qui montre le courage des médecins militaires dans une collection de trépan, attelles, prothèses, ambulances et autres matériels, ainsi que des exemples d'opérations chirurgicales sur les champs de bataille. On peut voir des maquettes d'ambulance aérienne, hippomobile, etc... On y glorifie Ambroise Paré et Antoine Parmentier, pharmacien-chef des Invalides qui sauva la France de la famine par la culture de la pomme de terre. On peut voir un opuscule avec ses recettes dont le pain de pommes de terre.

Pour les pharmaciens ce musée est doublement intéressant car on peut y admirer la collection de pots de pharmacie et d'objets d'art du docteur Debat (1882-1956). Celui possédait une collection très riche de pots français et italiens, urinaux, bourdaloues, scarificateurs, panadières, microscopes, un poids de pile de 40 cm de haut, un crachoir en bois de 1 m pour toute une salle, une seringue auto-injectante d'atropine contre les empoisonnements, un très beau mortier de 1614 avec l'inscription latine «seul un homme intelligent emploie les médicaments avec intelligence» Ecclésiaste 39. En traversant la rue de l'Observatoire on se dirige vers la Faculté de Pharmacie au n° 4. On est accueilli dans le jardin par les statues de A. Parmentier (1737-1813) et Vauquelin (1763-1829) célèbre professeur et découvreur

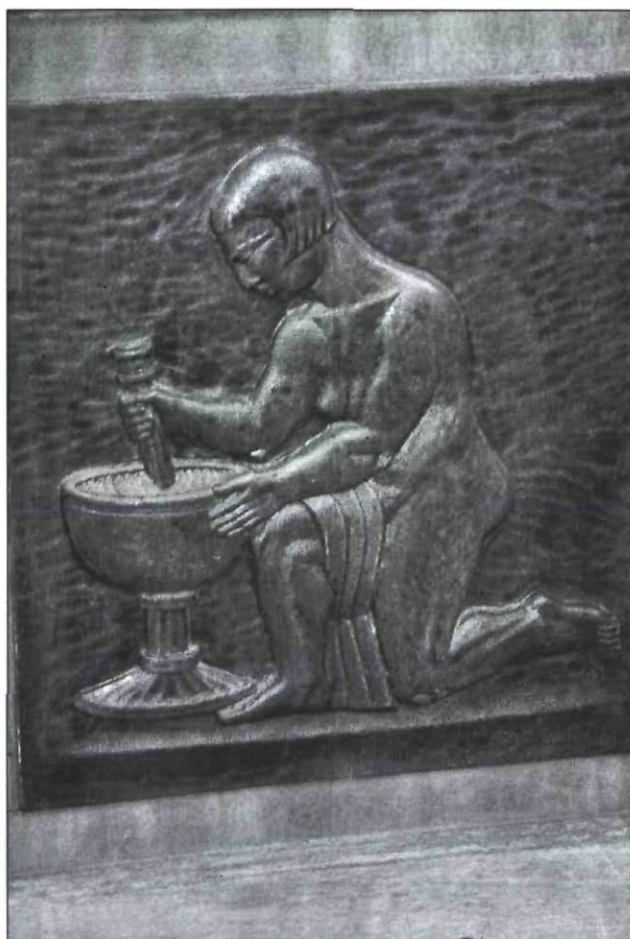
du chrome. Le musée de la Faculté n'est accessible que sur rendez-vous.

Le musée du Val-de-Grâce est également sur rendez-vous (tél. 00.33.[0]1.40515194 chaque après-midi sauf le lundi. Nous y avons pu pénétrer sans rendez-vous, une aimable demande a suffi. Peut-être une idée pour une prochaine visite en groupe ?

«DE L'ART NOUVEAU A COMMERCE A L'ART DECO A REYKJAVIK»

Apr. G. Vercruysse

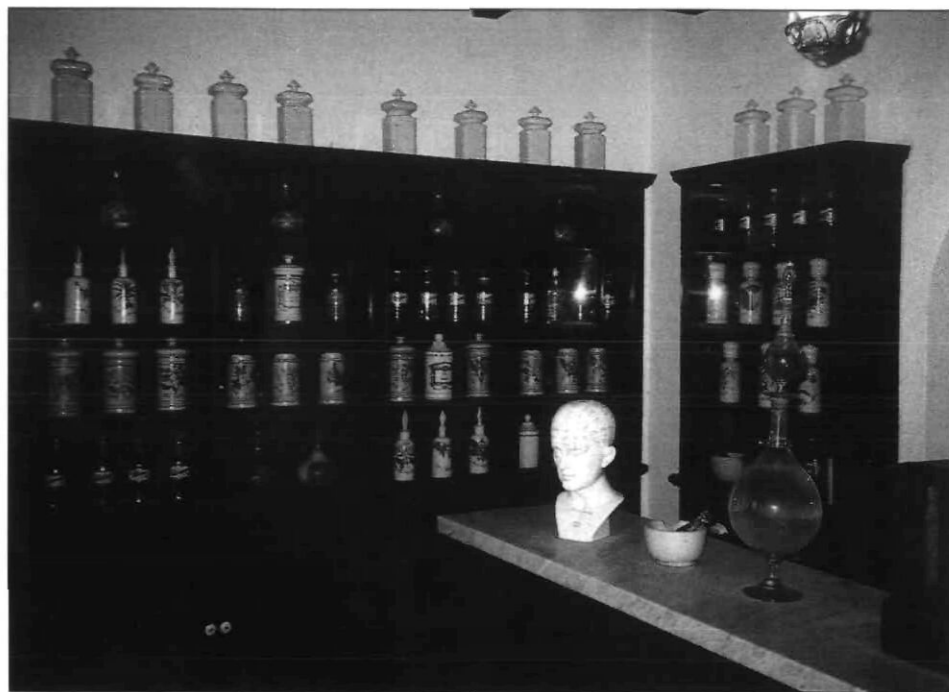
Diamontage Congres Bastogne - Najaar 2001.



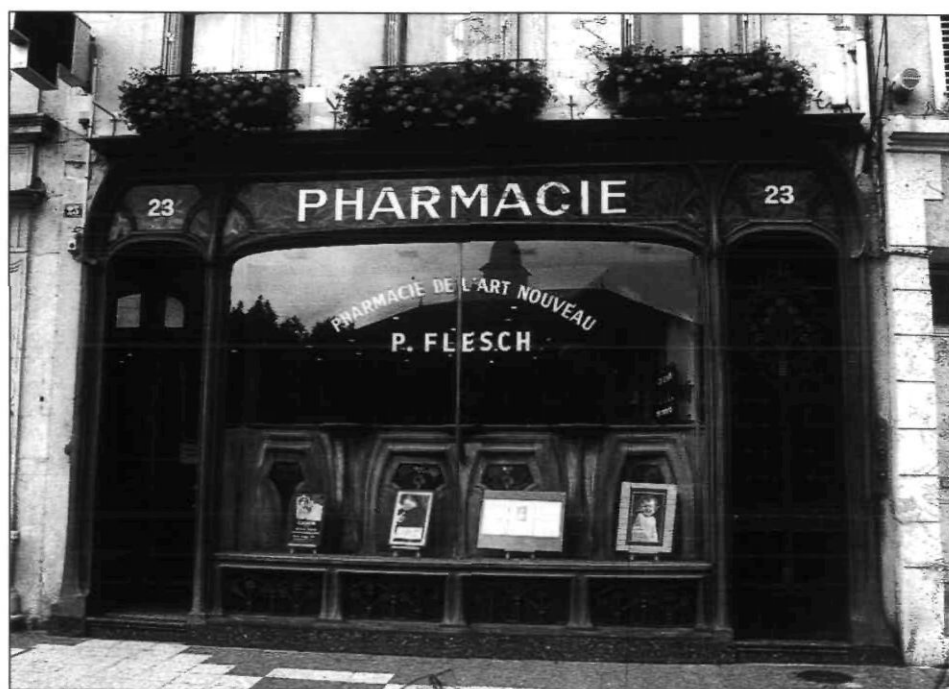
Reykjavikur Apotek
Reykjavik - IJsland



Farmacia Taquechel
La Havana - Cuba



Farmacia Guillermeti
San Juan - Portorico



Pharmacie Flesch
Commercy - France



Svane Apotek
Alesund (N.)



Kosmy i Damian
Warsaw - Poland



Adler Apteka
Krakau



Olifant Apteka
Krakau

BOEKBESPREKINGEN

WILSON RENATE

PIOUS TRADERS IN MEDICINE: GERMAN PHARMACEUTICAL NETWORKS IN EIGHTEENTH-CENTURY NORTH AMERICA

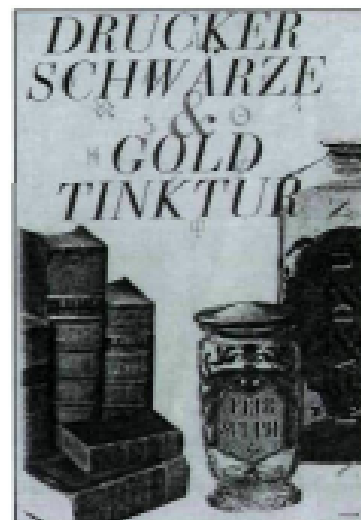
The Pennsylvania State University Press, 2000.

258 blz., ills. ISBN 0-271-02052-0. Geb. omslag. Prijs : € 51,99

A.M.G. Rutten

Druktinkt en goudtinctuur. Die vormden de financiële ruggegraat van het vrome en filantropische netwerk van het «Waisenhaus», onderdeel van de Francke Stichtingen in Halle (Brandenburg, Pruisen) in de 18^{de} eeuw. Het waren de artsen-piëtisten Friedrich Hoffmann en Georg Ernst Stahl die de Hallese geneeskunde door heel Europa bekend maakten. De betreffende goudtinctuur (*essentia dulcis*) was één van de elf geheime geneesmiddelen die, verpakt in een medicijnkist en vergezeld van bijbels en andere religieuze geschriften, niet alleen hun weg vonden naar de protestante gebieden in oost en zuidoost Europa en het Russische hof, maar ook de transatlantische weg aflegden naar piëtist missionarissen, die vanuit Halle, gedurende de 18^{de} eeuw via Rotterdam naar Noord-Amerika vertrokken. De verkoop van de *essentia dulcis* dekte bijna de helft van de uitgaven van de Stichting. In de koloniale missiegebieden waren het vaak predikanten die, bij gebrek aan artsen, zowel met de zielzorg als met de medische behoeften van de Duitse gemeenschappen langs de oostkust, voornamelijk Pennsylvania, New Jersey, Maryland en Virginia, belast waren. Daarvoor kregen ze een korte medische opleiding in Halle en namen tekstboeken en medicamenten mee uit Europa. Overzee bleven ze in contact met de Stichting door hun bestellingen van de arcana, die via Amsterdam, Rotterdam of Hamburg werden verscheept. Met de verkoop van de arcana aan welgestelde inwoners probeerden ze hun stipendium te verhogen. De koppeling van medische en clericale functies ziet men ook bij verschillende van hun collega's zoals de presbyterianen. Ze hadden het voordeel van hun kennis van Latijn, bezaten een basis medische kennis en genoten een zeker respect en vertrouwen in hun congregaties.

Ook verschillende van de in Halle opgeleide artsen vertrokken naar overzeese Duitse congregaties en bleven daar in hun praktijk trouw de arcana van de weeshuisapotheek bestellen. De kisten gingen vergezeld van in Halle gedrukte populair medische boeken, waarmee de leek zelfmedicatie kon bedrijven. Auteur van de meeste boeken en manuscripten was een leerling van Stahl, de arts-apotheker en dichter van de Hallese piëtisten Christian Friedrich Richter. Onder het banier van christelijke en medische reformatie gingen de medicamenten deel uitmaken van de commerciële markt van verpakte geneesmiddelen. In Amsterdam was een groot magazijn van waaruit de arcana werden geëxporteerd naar Oost- en West-Indië. De handel in de Halle arcana was zeer lucratief, maar stond bloot aan kritiek zowel van medisch-farmaceutische als van theologische zijde. Apothekers vroegen bescherming tegen oneerlijke competitie; stromingen als homeopathie en eclecticisme zorgden voor concurrentie. Professionele of orthodoxe Lutherse animositeit kon echter het succes niet verhinderen. Wel moest de Stichting een voortdurende strijd leveren tegen imitatie en niet-gelicenseerde verkoop. Het hoogste profijt leverden de jaren 1740-1770 op. De Stichting hamerde er voortdu-



rend op dat haar medicamenten veilig, betrouwbaar en onveranderd in samenstelling werden afgeleverd. Dat laatste klopt niet want *pulvis bezoardicus* veranderde in de loop van de jaren vaak van samenstelling.

Renate Wilson heeft over die medicamentenexpeditie en bijbelzendingen van de Francke Stichtingen een nauwgezet onderzoek verricht en veel boeiend materiaal in haar omvangrijk archiefonderzoek naar boven gehaald. De non-profit farmaceutische productie, promotie van verkoop, interne structuur, handelspatroon, routes, distributienetwerk en de medische missionarissen van de «Medikamentenexpedition» worden grondig besproken. De overzichten van de Halle geneesmiddelen zullen farmaciehistorici zeker interesseren.

De Stichting was gegrond op het piëtisme – een protestants-religieuze vorm van geloofsbeleving die men zou kunnen vergelijken met het Engelse puritanisme, de Quakers en het methodisme van de 18^{de} eeuw – en was opgericht door August Hermann Francke (1663-1727) Duits theoloog, pedagoog en hoogleraar aan de Friedrichs Universiteit in Halle. Met de verkoop van medicijnkisten, bijbels en ander drukwerk hoopte de Stichting de activiteiten op filantropisch gebied te bekostigen. De keurvorst van Brandenburg (Pruisen) had voor de bereiding en aflevering van de medicamenten, buiten de openbare apotheek om, een privilege verleend. Tegen het einde van de 18^{de} eeuw werd dat privilege ingetrokken.

Bij de fabricatie van de arcana hield men zich streng aan iatrochemische grondslagen van Stahl, geneesheer aan het hof van Frederik Willem I en hoogleraar medicijnen in Halle. Lokaal werden de arcana gebruikt en uitgetest in het hospitaal van het weeshuis en in een groot dispensarium, dat tussen 1718 en 1770 per jaar gemiddeld aan 12.000 zowel rijke (betalende) als arme patiënten medicamenten afleverde. Liefdadigheidspatiënten moesten instemmen met demonstratie van hun ziektegeval in ruil voor vrije medische zorg. Het Weeshuiscomplex met aansluitend «Klinicum» en een door de aangestelde artsen verzorgd poliklinisch armensprekeuur bood de medische studenten gelegenheid zich al voor het examen praktische kennis en vaardigheden toe te eigenen. Hier speelden ook de gebroeders Richter als artsen, chemici en apothekers een belangrijke rol, niet alleen in het laboratoriumwerk maar ook bij de farmaceutische vorming van de studenten. Praktisch farmaceutisch werk behoorde tot de mogelijkheden zoals blijkt uit een mededeling van Friedrich Hoffman over de examenkandidaat Budläus in 1728: «D. Richteri porta semper fuerit ipsi patens, eximiam ipsius in se sensit benevolentiam, cum orphanotrophei pharmacopolium frequentare ipsi licuit.»

In 1725 werd met de Pruisische «Medizinalordnung» de apothekersopleiding scherper dan voorheen omgrensd en ook de arts-apotheker verhouding opnieuw bezien. Artsen mochten niet meer dispensereren, maar Friedrich Hoffmann en de Weeshuisartsen stonden met hun lucratieve medicijnenhandel voorlopig nog onder bescherming van de Staat. Pas in 1807 maakte Frederik Willem IV een eind aan de uitzonderingspositie van de Halle apotheek, omdat er volgens hem genoeg apotheken waren die de verkoop van medicamenten konden verzorgen.

De arcana waren voornamelijk iatrochemische middelen. Men trachtte zoveel mogelijk polyfarmacie te vermijden. Aan plantaardige medicijnen werd weinig aandacht besteed. Weliswaar gaf een zoon van Hoffmann in 1734 college in «de voornaamste simplicia uit de materia medica» maar de medische botanie in Haller heeft weinig aan de vooruitgang van de farmacie bijgedragen en de hortus botanicus verkeerde lange tijd in deplorabele toestand. Een lezenswaardig boek dat aan iedereen die geïnteresseerd is in de farmaceutische handel en Europese expansie kan worden aanbevolen.

DR. APR. MARGREET ALGERA (†2001)

MENS EN MEDICIJN

Hugo Leupe

Dit prachtig boek is een vertelboek over de geschiedenis van het geneesmiddel. De auteur, een apotheker, heeft vele jaren in een apotheek gewerkt. Deze geschiedenis wordt zeer vlot gelezen, is wetenschappelijk goed onderbouwd en wordt geplaatst in een cultuur-historische achtergrond. Een chronologische tabel achteraan leert ons dat er in de geschiedenis van het geneesmiddel 5 grote periodes bestaan:

1. De magie: de prehistorie met de priester-tovenaar - arts - apotheker.
2. De humoraaltheorie vanaf de 4^{de} eeuw voor Christus tot 1853 toen men microben in de microscoop kon zien.
3. De celpathologie: van 1853 tot op heden: bv. hoe werkt kinine ?
4. De receptortheorie van 1950 tot nu, bv. hoe werkt een antihistaminicum ?
5. De gentherapie: van 2000 tot nu: bv. hoe het DNA bewerken ?

Zij laat niet na in het verhaal aangename details uiteen te zetten zo bv. vanwaar komt het R/ het recipeteken, of waarom werden de eerste dieetboeken door dokters geschreven, en over de zoete bereidingen in de Middeleeuwse apotheken, waarom zijn pillen rond, vanwaar kom de naam 'eeuwige pillen', hoelang bestaat de pillenplank ? En waarom noemde het eerste slaapmiddel Veronal ? Daarbij zoveel meer aangename wetenswaardigheden. We lezen tussen dit verhaal de geschiedenis van het parfum, van de chocolade in de apotheek. Zo verneem ik in dit boek dat de stichter van Nestlé, apotheker Henry Nestlé uit Vevey was die babymeel op de markt bracht en later luxechocolade fabriceerde. Interessant is ook de geschiedenis van de doping, de pogingen om de haargroei te herstellen en het verschil tussen de apothekersberoepen in Nederland en België.

Dit lijvig boek van 560 bladzijden is meer dan de moeite waard en wordt uitgegeven door Meulenhoff Amsterdam. Kopen dus.



SCHENK AMELIE

SCHAMANEN; AUF DEM DACH DER WELT

Trance, Heilung und Initiation in Kleintibet

Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, Graz, Austria 1994/2002.

ISBN 3-201-01601-2 - 236 blz., geïllustreerd - prijs: 49,-

Dr. A.M.G. RUTTEN

Dit boek geeft in een goed leesbare tekst en voorzien van prachtige foto's een beschrijving van de genezers, orakels en sjamanen van het voormalige koninkrijk Ladakh ofwel Kleintibet. Het is het verslag van een Himalaya expeditie waaraan de auteur deelnam en waarbij ze geconfronteerd werd met de genezingen die aan sjamanen worden toegeschreven. De sjamanen kunnen resultaten boeken met hun genezingen die voor een westerling onbegrijpbaar zijn. Uitgebreid wordt ingegaan op het beroep van deze inheemse genezer, de vorming, de genezingsrituelen en het protocol waarin dit alles in de praktijk tot uiting komt. Voorafgaan-

de aan de behandeling brengt de sjamaan zich door orakelliturgie, symboliek en begeleidende sensorische middelen als klank en ritme in een toestand van veranderd bewustzijn, die wordt beschouwd als het in bezit nemen van zijn lichaam door geesten of Goden. De zieke wordt betast om de ziektehaard te lokaliseren en het ziekteverwekkende agens daarna door middel van zuigen met de mond of via een pijpje bij de zieke weggenomen. De verwijderde boosdoener wordt daarna aan het met ontzag toekijkende publiek getoond als een zwarte massa. De auteur geeft aan dat, hoe scherp de handelingen van de sjamaan ook in de gaten werden gehouden, zij geen bedrog kon constateren. Er wordt niets gezegd over het mogelijke gebruik van psychoactieve middelen bij het ritueel. In de literatuur zijn er enkele verwijzingen te vinden naar het historisch gebruik van deze middelen in het boedhisme en taoïsme, en Tibet is het land van *Mandragora shebbeari* Fischer, de Tibetaanse alruin, met sterk hallucinogene eigenschappen. Dat blijft dus een vraag.

Voor iedere lezer met belangstelling voor de medische etnologie van het 'dak van de wereld' vormt dit boek een waardevolle aanwinst.



*Potten
uit het
museum
Val-de-Grâce*

MEDEDELINGEN - COMMUNICATIONS

Museum van de Geneeskunde - Brussel

Opgericht door prof. Thierry Appelboom in 1994 met de hulp van de Faculteit geneeskunde van de ULB en haar academisch ziekenhuis wil het Museum van de Geneeskunde het humanisme nieuw leven inblazen dank zij de kunst van het genezen.

Hoe ? Door te laten zien dat de wortels van de geneeskunde zeer diep reiken, dat het 'beroep' van arts in de geschiedenis verankerd zit, dat geneeskunde nog altijd een kunst is, dat ze nog beperkingen heeft en dat de arts een mens blijft. Om dit te bereiken wordt zowel de geschiedenis van de medische concepten geschetst als van de therapeutische vooruitgang. De bezoeker wordt aangespoord om achter de pronkstukken, de nieuwsgierigheid, de verwondering of zelfs de ontzetting, de bezinning en het humanisme te ontdekken.

Dit museum plaatst ook de alternatieve, voornamelijk niet-Europese geneeswijzen en hun inbreng in onze beschaving in de kijker. En zet zo de bezoeker aan zich af te vragen «tot waar de geneeskunde reikt ?». Hij kan zich dan vragen stellen over bijvoorbeeld de verovering van Amerika met al haar gevolgen (uitroeiing, invoer van ziektes en van nieuwe stoffen, bestudering van nieuwe filosofieën, enz.). Dit culturele substraat kunnen we immers niet negeren.

Een ander punt dat tot nadenken stemt: de behandeling van lichamelijke en geestelijke pijn, die niet alleen verschilt naargelang de cultuur, maar ook naargelang het tijdperk. Nu maakt ze gewoon deel uit van de medisch/heelkundige behandeling, maar eeuwen lang moest men ze gewoonweg doorstaan. Vandaag wordt het zieke lichaam niet meer getoond. Dat blijft binnen de medische wereld.

Het museum biedt een tegelijkertijd didactisch, thematisch en wetenschappelijk traject aan langs een artistiek en archeologisch patrimonium van instrumenten uit een vervlogen tijd. Sommige voorwerpen verbluffen ons met hun schoonheid, zoals bijvoorbeeld een navelstrengklem in de vorm van een zwaan. We worden aangesproken door schilderijen, etsen en affiches (zoals het doek dat uitbeeldt hoe de steen der dwaasheid via een schedelboring wordt verwijderd). Werken die «buitenissige» of anekdotische behandelingen afbeelden, eigen aan elk tijdperk, verwonderen en vermaken ons.

Sjamanisme

Het museum kan zich beroemen op een grote deskundigheid inzake de precolumbiaanse geneeskunde. In de herfst van 2001 werd een nieuwe vleugel ingehuldigd, specifiek gewijd aan de cultus van voorouders, die contact zochten met de geesten om zo gunsten af te smeken. Naast enkele indrukwekkende mummies uit de Andes bevat deze verzameling nog diverse opmerkelijke stukken.

Spitzner verzameling

Spitzner, wasmeester-vormgieter aan de faculteit geneeskunde van de Universiteit van Parijs, onderscheidde zich in de 19^{de} eeuw door zijn anatomische wassen beelden. Bij gebrek aan lijken om te ontleden, of aan zieken om aan de studenten te tonen, dienden deze wassen als hulpmiddel voor het geneeskundig onderwijs. Begin vorige eeuw gebruikte men ze voor de gezondheidsopvoeding, na de oorlog voor de seksuele opvoeding. Later werden het kermisattracties.

Een deel van deze uitzonderlijke verzameling (349 stukken) wordt permanent tentoongesteld in een nieuwe vleugel van het museum: anatomische, pathologische en gynaecologische wassen, oorlogschirurgie en zogenaamde sociale aandoeningen.

Praktisch

Museum van de Geneeskunde

Erasmus Campus - ULB

Lennikse Baan 808 - 1070 Brussel

Tel. 02-555 34 31 - Fax 02-555 34 71

E-mail: webmaster@medicmuseum.org

Web: www.medicmuseum.org

Van woensdag tot vrijdag tussen 13.00 u. en 16.00 u. of op afspraak.

Geleide bezoeken (warm aanbevolen): alle dagen, ook in het weekend en 's avonds, op afspraak. Groepen van max. 20 personen.

Het museum stelt zijn halfrond, zijn infrastructuur en zijn tentoonstellingszalen ter beschikking voor het organiseren van culturele en wetenschappelijke manifestaties, recepties, evenementen, enz.

Hoe te bereiken ?

- Via de Brusselse ring, uitrit Lennik – ULB Erasmus, daarna de richting Erasmus Ziekenhuis volgen.
- Openbaar vervoer: bussen 74, 98, 56, F, LK, RH.



Musée de la Médecine à Bruxelles

L'éventail des collections (1^{er} étage)

Le musée offre au visiteur un parcours à la fois didactique, thématique et scientifique de l'histoire de la médecine à travers l'art et des instruments illustrant le développement des techniques. Plus de 800 pièces illustrent l'évolution des concepts médicaux depuis la haute Antiquité jusqu'à nos jours.

Le hall de gravure

Une série de gravures ainsi que des coupures de journaux témoignent de la sensibilité des artistes qui ont traduit leur perception de l'art de guérir dans la société, de la fin du XVIII^e siècle jusqu'à nos jours.

La salle précolombienne et la salle non-européenne (2^e étage)

Du Nouveau monde où les populations amérindiennes utilisent la coca dans un contexte thérapeutique et magique, pratiquent la trépanation, créent volontairement des déformations crâniennes; à l'Inde et à la Chine où se pratique l'acupuncture et où les rituels religieux sont omniprésents; en passant par l'Afrique où la médecine traditionnelle repose largement sur des conceptions magiques. Le

tout est richement illustré par des céramiques, des masques, des tissus, des momies, ainsi que par des instruments les plus divers.

La collection Spitzner

La Communauté française de Belgique a acquis et mis en dépôt au Musée de la Médecine une collection de 349 cires anatomiques de type Spitzner. L'achèvement de l'extension du musée, dont l'inauguration a eu lieu le 3 septembre 2001, permet de découvrir ces cires anatomiques hyperréalistes qui servaient à l'origine, au 19^{ème} siècle, à l'enseignement de la médecine pour s'être transformé au fil du temps en objets de curiosité. Frisson garanti, âme trop sensible s'abstenir.

Le règne de la médecine magique et religieuse

En Mésopotamie, médecins, devins, et exorcistes se confondent. On y trouve les démons morbides et les premières législations fixant les droits et les devoirs du médecin.

L'Egypte connaît l'hégémonie du culte funéraire et le règne des amulettes protectrices à vocation médicale et religieuse. Les dieux thaumaturges, Bès, Toth, et la triade osirienne s'offrent en garants de la bonne santé. L'Egypte est aussi la terre des premiers alchimistes et de la pharmacologie de la composition du khol à la mumia...

De la magie à la raison

La médecine grecque, hellénistique et romaine marquent un tournant décisif dans l'histoire des sciences. De la médecine divine à celle des savants d'Alexandrie, on trouve l'origine du caducée, les ex-voto anatomiques et la mise au point des trousseaux chirurgicales romaines; portrait d'une révolution médicale; des théories d'Hippocrate à celles de Galien...

De la superstition aux premières dissections

La médecine au Moyen-Age passe par le culte des saints guérisseurs. Des théories scolastiques aux premières universités, l'enseignement diffuse le savoir antique transmis par les arabes. L'imprimerie autorise la démocratisation de la science tandis que les travaux du bruxellois André Vésale marquent les débuts de l'anatomie et ceux d'Ambroise Paré ouvrent de nouvelles perspectives à la chirurgie...

Les apports de la médecine non-européenne

Le visiteur entre en contact avec les pratiques médicales étrangères à l'Europe: la médecine des sorciers africains, l'usage du tumi en Amérique précolombienne et la pratique de la trépanation, l'usage médical de la coca et du tabac...

Du monde arabe à la Chine, Avicenne rassemble au X^e siècle le savoir médical de son temps: astrologie, uroscopie, pharmacologie...

De la renaissance à la médecine moderne

A la renaissance, artistes et médecins se confondent en un désir commun de mieux connaître l'être humain. Dans nos campagnes les «charlatans», les fraters de

village, les alchimistes et les apothicaires règnent et maîtres. A l'opposé, le médecin des villes, dans sa robe longue, mire les urines et discours en latin.

Le XVIII^e siècle voit la mise au point du microscope et le développement de ses applications médicales stigmatisent le règne de la lancette et du clystère, tandis que dans les cités, les hôpitaux s'imposent.

La médecine du XIX^e et du début du XX^e siècle développe la vaccination, la transfusion sanguine, l'anesthésie et l'asepsie. On assiste aussi à la naissance de l'homéopathie et des médecines parallèles. La publicité médicale se fait écho des découvertes en pharmacologie tandis que l'illustration et la caricature épingle sans complaisance les bons et les mauvais médecins...

MUSEE DE LA MEDECINE

Campus Erasme - ULB (Hôpital Erasme)

Route de Lennik 808 - 1070 Bruxelles

Tél. 02-555 34 31 - Fax 02-555 34 71

Ouvert : Mercredi au vendredi de 13.00 à 16.00 h (ou rendez-vous).



Centre d'Etudes d'Histoire de la Pharmacie et du Médicament

Apotheker Nicole Roland-Marcelle, secretaris van het Centre d'Etudes d'Histoire de la Pharmacie et du Médicament, bericht ons dat de *Collection Pharmaceutique Albert Couvreur* de erkenning gekregen heeft van de Conseil Bruxellois des Musées en dat de verzameling vanaf september zal toegankelijk zijn voor het publiek alle eerste zaterdagen van de maand van 14 tot 17 uur, behalve tussen Kerstmis en Nieuwjaar. Site de l'UCL - Bruxelles.

Geleide bezoeken voor groepen van 10 tot 25 personen maximum zullen georganiseerd worden door de Centre d'Etudes mits aanvraag bij de Relations Extérieures de l'UCL - Bruxelles (REUL) - tel. 02-764 41 28 of fax 02-764 41 58.



Madame Nicole Roland-Marcelle, pharmacien, secrétaire du Centre d'Etudes d'Histoire de la Pharmacie et du Médicament, nous annonce :

Je suis heureuse de vous annoncer que la *Collection pharmaceutique Albert Couvreur* a obtenu la reconnaissance du Conseil Bruxellois des Musées et sera accessible au public à partir de septembre tous les premiers samedis du mois de 14 à 17h sauf entre Noël en Nouvel-an. Des visites guidées pour des groupes de 10 à 25 personnes maximum seront aussi organisées par le Centre d'Etudes sur demande à adresser au service des Relations Extérieures de l'UCL - Bruxelles (REUL) - tél. 02-764 41 28 - fax 02-764 41 58.

Site de l'UCL - Bruxelles.

Vente à Paris de la collection Louis Lafond

Le 4 juin 2002 a eu lieu à Paris la vente de la collection du pharmacien Louis Lafond (1880-1950). Le dimanche précédant la vente, le confrère Montagut, expert en objets de pharmacie et rédacteur scientifique du catalogue, présentait ce grand collectionneur. Celui-ci diplômé en 1909, docteur en pharmacie en 1920 a acheté des pots et autres objets depuis 1920 jusqu'en 1950, date de sa mort. Membre de la S.H.P. et des amis de Sèvres il choisissait avec discernement des céramiques d'origines diverses principalement françaises.

La vente comportait une vingtaine de mortiers, une cinquantaine de flacons de verre allemands, des objets divers tels que poids de pile, plats, étains, et surtout plus de deux cent pots de pharmacie anciens. En tout 318 lots.

Les prix sont rarement descendus en dessous des estimations parfois doublés ou triplés pour la verrerie. Les enchères se sont élevées à 79.200 euro frais compris pour une très belle paire d'albarello de Faenza ! Une urne de Castelli a fait 69.600, un pot à thériaque de même origine 24.000. Six pots d'Europe du Nord figuraient dans la vente. Deux chevrettes de Delft ou de Francfort sont montées à 2400 euro et deux petits pots-canon à 1.440. La chevette de Delft de 18 cm a été adjugée à 1.200 et deux petits pots de 12 cm, 960. Ces prix assez élevés s'expliquent par la qualité et la certitude de la provenance. Très souvent Louis Lafond laissait des notes ou des bordereaux d'achat dans les flacons. Excellent photographe, il photographiait son appartement où toutes les pièces étaient garnies de céramiques pharmaceutiques anciennes même la chambre à coucher.

G. Vercruysse



Ss Côme et Damien sur une armoire de pharmacie du XVIII^{ème} à Solsona (Catalogne)

Le musée diocésain de Solsona en Catalogne à près de 100 km de Barcelone dans la province de Lerida, très connu pour ses peintures romanes, possède une très belle armoire de pharmacie provenant de la ville. De dimension 180 x 127 x 22 cm, elle est répertoriée sous le numéro MDCS 985. D'admirables panneaux intérieurs (160 x 60 environ) montrent S.S. Cosme et Damien en station debout portant l'urinal et la boîte de médicaments à six compartiments. Ils sont campés devant un ciel d'aurore, à leurs pieds des plantes médicinales finement dessinées.

La boîte porte l'inscription : «Josep K Pallares apottiacri. Pere Marti Pintor me fesits. Any 1726.»

La pharmacie Pallarès est mentionnée dès le XV^e siècle à Solsona et semble être une des plus anciennes de la région de Catalogne.

*G. Vercruysse
juin 2002*

ERRATUM

Op blz. 15 van Bulletin 102, regel 12 van onderen staat 1862, dit moet zijn **1682**.

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1. Bijdragen ter publicatie aangeboden dienen bij voorkeur op A4-formaat getypt te zijn, eenzijdig met dubbele interlinie en ruime marges. Alle tekst wordt voorzien van een korte titel en getypt in hetzelfde lettertype.
2. Onder de titel komen de beginletters van de voornamen, gevolgd door de namen van de auteur(s). Verzocht wordt de bijdrage aan het eind te voorzien van een korte samenvatting in het Frans, Nederlands of Engels en opgave van naam en adres van de auteur.
3. Voetnoten worden doorlopend genummerd over het gehele artikel. De literatuuropgave wordt op de wijze van de *Index Medicus* samengesteld en achteraan de tekst geplaatst als in onderstaande voorbeelden :
 - a. boeken : Zuring J. Leven, ziekte en dood in Afrika.
's-Gravenhage : Mouton, 1970:53.
 - b. tijdschriften : Vandewiele L.J. De apotheek van de vroedmeester.
Geschiedenis der geneeskunde 1994;1(3):26-32.
4. Voor goede reproducties wordt gevraagd foto's max. A4-formaat, zo mogelijk op mat papier; grafieken e.d. op wit papier met zwarte inkt of met inktjet- of laserprinter geprint, te willen aanleveren.
Ze dienen afzonderlijk genummerd te zijn en gaan vergezeld van onderschriften. Op de achterzijde van de illustratie wordt de naam van de auteur en de verkorte titel van de bijdrage aangegeven.
5. De redactie behoudt zich het recht voor de kopij in te korten. De bijdragen mogen in dezelfde vorm elders zijn gepubliceerd.
6. Auteurs dragen de verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde foto's en reproducties.

NOTES POUR LES AUTEURS

1. Les articles à publier seront de préférence sur format A4, une-face, avec double interligne et de larges marges. Chaque texte sera pourvu d'un titre court et dactylographié dans le même type de lettre.
2. Sous le titre viendront les initiales des prénoms suivies du nom de l'auteur. Un résumé succinct en français, néerlandais ou anglais est souhaité en fin d'article ainsi que le nom de l'auteur et son adresse.
3. Les notes seront numérotées sur toute la longueur de l'article. Les éléments de bibliographie seront composés à la manière de l'*Index Medicus* et placés après le texte. Exemple :
 - a. livres : Zuring J. Leven, ziekte en dood in Afrika.
's-Gravenhage : Mouton, 1970:53.
 - b. revues : Vandewiele L.J. De apotheek van de vroedmeester.
Geschiedenis der geneeskunde 1994;1(3):26-32.
4. Pour obtenir de bonnes reproductions, il importe d'envoyer les photographies d'un largeur de max. format A4, si possible sur papier mat ; les graphiques et dessins seront à l'encre noire sur papier blanc ou imprimés par encrage ou laser.
Chaque illustration sera numérotée séparément et munie de légende. Au dos de chacune sera indiqué le nom de l'auteur et le titre de l'article abrégé.
5. La rédaction se réserve le droit de raccourcir les textes. Les articles pourront être publiés ailleurs sous la même forme.
6. Les auteurs portent la responsabilité des photographies et des reproductions.

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan bij schriftelijke toestemming van de auteur(s) en volledige bronvermelding.

Toute réproduction totale ou partielle doit obligatoirement porter l'accord d'écrivain y la mention de la source.

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX
CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Opgericht 18 april 1950 - Fondé le 18 avril 1950

Bestuur - Bureau

Voorzitter - Président : GILIAS Guy, Milsestraat 33, B-3053 Haasrode
Tel. 016-40 22 04 - Fax 016-40 21 80

Secretaris - Secrétaire : VERCRUYSSSE Ghislain, Vanderveldenlaan 24, B-1652 Alsemberg
Tel. 02-380 78 44 - Fax 02-380 78 44

Hoofdenningmeester - Trésorier général : VAN DER MEER Hugo, Kleistraat 7, NL-8121 RG Olst
Tel. 0570-561349

Penningmeester België : HOLSBECK Rigo, Putstraat 65, B-3300 Hakendover
Tel. 016-78 20 64 - Fax 016-78 21 17

Redactie - Rédaction :

Apr. GILIAS Guy, Milsestraat 33, B-3053 Haasrode
Tel. +32-(0)16 40 22 04 - Fax +32-(0)16 40 21 80
e-mail: apo.gilias@tiscali.be

Assessoren - Assesseurs :

Prof. dr. DE BACKER Chris, Speureweg 21, B-9830 St.-Martens-Latem
Tel. 09-281 00 38

DE MUNCK Guy, Heidestraat 1, B-2660 Hoboken
Tel. KAVA 03-280 15 11 - Tel. privé : 03-827 47 57

VAN GELDER Jope, De Sparren 3, NL-1251 SG Laren
Tel. 035-531 76 61 - Fax 035-531 76 63

LEUPE Hugo, Holdestraat 2 - bus 3/1, B-8760 Meulebeke
Tel. 051-72 67 11 - e-mail: h.leupe@pi.be

Afgevaardigde Societas Internationalis Pharmaceuticae Historiae :

LIBERT Charles
Tel./fax +33-32.83.38.770

Ereleden - Membres d'Honneur :

Dr. L.J. VANDEWIELE, Destelbergen (1960) - Lic. P. JULIEN, Paris (1970) - Prof. Dr. A. HEYN-DRICKX, Gent (1975) - Prof. Dr. G. SONNEDECKER, Madison (1975) - Dr. D.A. WITTOP KONING, Amsterdam (1975) - Prof. Dr. W. SCHNEIDER, Braunschweig (1981) - E.L. AHLRICHS, Nieuwegein (1989) - Prof. Dr. K. ZALAI, Budapest (1990) - Prof. Dr. W.-D. MÜLLER-JAHNCKE, Heidelberg (1995) - Prof. Dr. M. del Carmen FRANCES, Madrid (1995) - Dr. F. LEDERMANN, Bern (1995) - B. MATTELAER, Kortrijk (1996) - Prof. dr. H.A. BOSMAN-JELGERSMA, Oegstgeest (1998) - Prof. dr. DE BACKER Chris, St.-Martens-Latem (2000) - Jope VAN GELDER, Laren (2000).

Ondersteunende leden - Membres donateurs :

UNAPHAZ - Luxembourg - Dep. 's Gravenhage KNMP - Dep. Friesland KNMP - Dep. Gouda KNMP - Dep. Groningen KNMP - Dep. Rotterdam KNMP - Dep. Utrecht KNMP - Dep. Z.O. Brabant KNMP - Hufen BV, Zeist - OPG Utrecht - Farmaleuven, Alumni, Leuven - A.P.B. (Brussel) - Syndicat des Pharmaciens de Luxembourg - Mr. Libert (Hasselt) - Mr. P. Callewaert (Harelbeke) - Apr. Van den Branden (Brussel) - Pharm. Philippart (Differdange) - Apr. T. Geldof (Izegem).

Periodiek bulletin - Jaargang 51, N° 103 - 2^{de} semester 2002.
Uitgever : Apr. G. Gilias, Milsestraat 33, B-3053 Haasrode
ISSN 1370-7515

Contributie 25 €
10 €/num.

België : C.C.P. 000-1621048-81
NL : Giro 19.74.912